

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΙΡΑΙΩΣ

**ΜΕΛΕΤΕΣ
ΠΡΟΣ ΤΙΜΗΝ**

του Καθηγητού

ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΥ

ΤΟΜΟΣ Β'

ΑΝΑΤΥΠΟ

ΠΕΙΡΑΙΑΣ 1992

ΦΥΛΑΚΗ ΚΑΙ ΒΙΑ: ΒΙΟΙ ΠΑΡΑΛΛΗΛΟΙ*

ΝΕΣΤΟΡΟΣ Ε. ΚΟΥΡΑΚΗ

1. Είναι, νομίζω δύσκολο να μιλήσει κανείς για τη βία στις φυλακές χωρίς ν' αναφερθεί αναλυτικά στην ίδια την δομή, οργάνωση και λειτουργία της φυλακής ως μικροκοινωνίας, μέσα από τους κόλπους της οποίας εκπορεύεται η βία. Και είναι, ίσως, εξίσου δύσκολο να μιλήσει κανείς για τη «μικροκοινωνία» της φυλακής χωρίς ν' αναζητήσει τους λόγους για τους οποίους εκδηλώνεται τόσο συχνά μέσα σ' αυτήν η ατομική και η ομαδική βία. *Φυλακή και βία συνδέονται λοιπόν στενά μεταξύ τους*, αλλά και αλληλεπηρεάζονται έντονα ως προς την εκάστοτε μορφή και την υφή τους. Στις αναπτύξεις που ακολουθούν θα επιχειρηθεί 1) η διαχρονική ανάλυση της μικροκοινωνίας της φυλακής, των ανθρώπων που την απαρτίζουν (ιδίως όμως των κρατουμένων) και του υποπολιτισμού της, 2) η παράλληλη διερεύνηση των θεωριών που τείνουν να ερμηνεύσουν την ανάπτυξη και διάδοση αυτού του υποπολιτισμού της φυλακής και 3) η εξέταση των ειδικότερων μορφών με τις οποίες εκδηλώνεται η (ατομική ή/και ομαδική) βία στις φυλακές και των παραγόντων στους οποίους μπορεί ν' αποδοθεί η ανάπτυξη και εκδήλωση αυτής της βίας.

* Σημαντική για την εκπόνηση ενός αρχικού σχεδίου αυτής της εργασίας, που παρουσιάσθηκε στη διάρκεια εκδήλωσης της Ελληνικής Εταιρείας Θυματολογίας και του Εργαστηρίου Εγκληματολογίας της Νομικής Σχολής Θράκης την 16.5.1990 στην Αθήνα (Ινστιτούτο Goethe), υπήρξε η αξιολόγηση σχετικού βιβλιογραφικού υλικού από τον μεταπτυχιακό υπότροφο κ. Νίκο Κουλούρη, τον οποίο ευχαριστώ και από τη θέση αυτή. Η τελική επεξεργασία και διαμόρφωση της εργασίας έγινε στις βιβλιοθήκες του βρετανικού Pan/míou Reading και του γερμανικού Max-Planck-Institut für Ausländisches und internationales Strafrecht (Freiburg/ Br.) τον Αύγουστο 1990.

I. Η ΜΙΚΡΟΚΟΙΝΩΝΙΑ ΤΩΝ ΚΡΑΤΟΥΜΕΝΩΝ

1. Ιδιαίτερα χαρακτηριστικά και τυπολογίες

2. Η φυλακή εμφανίζει, εκ πρώτης όψεως, πολλά από τα χαρακτηριστικά μιας κοινωνίας: 'Έχει μια καθιερωμένη κοινωνική οργάνωση και κατανομή της εργασίας, μια δομή καθιερωμένων ρόλων, μια λίγο ή πολύ αναγνωρισμένη ηγεσία, ένα σύστημα κανόνων και επιδιωκτέων σκοπών, μιαν αυτεπίγνωση, τέλος, της δικής της ταυτότητας, δηλ. μιαν επίγνωση του «εμείς»¹. Συνάμα όμως είναι μια μικροκοινωνία με πολλές ιδιαιτερότητες, οι οποίες τη διαφοροποιούν σημαντικά από άλλες παρεμφερείς κοινωνικές ομάδες. Η κυριότερη ιδιαιτερότητα συνίσταται στο ότι η όλη δομή και λειτουργία της φυλακής έχει εξ ορισμού ως υπόβαθρο τη μη οικειοθελή πειθάρχηση των κρατουμένων προς τους σωφρονιστικούς υπαλλήλους² και τη γενικότερη οργάνωσή της ως ολοκληρωτικού ιδρύματος³. Το στοιχείο αυτό συ-

1. Από την απέραντη βιβλιογραφία για την έννοια και τα χαρακτηριστικά της «κοινωνίας» βλ. ίδιως E. M. Wallner, Soziologie. Einführung in Grundbegriffe und Probleme, Heidelberg: Wuelle and Meyer 1979⁶, σελ. 19 επ. και Fr. H. Tenbruck, Die kulturellen Grundlagen der Gesellschaft, Opladen: Westdeutscher Verlag, 1989, σελ. 59 επ. Πρβλ. H. Blumer, Outline of Collective Behavior, εις R. R. Evans, (ed.), Readings in Collective Behavior, Chicago: McNally, 1975², σελ. 22-45:30 και Man. Rehbinder, Rechtssociologie, Berlin /New York: de Gruyter, 1977, σελ. 87 επ.

2. K. Weis, Die Subkultur der Strafanstalten, εις: H.-D. Schwind /G. Blau (Hrsg), Strafvollzug in der Praxis, Berlin/ New York: de Gruyter, 1988², σελ. 239-255:239 («Das Besondere der Strafanstalt ist die unfreiwillige Unterordnung»).

3. Βλ. κυρίως τα έργα του Erv. Goffman: Asylums. Essays on the social situation of mental patients and the other inmates, New York: Anchor, 1961, σελ. 4 επ. και On the characteristics of total institutions (ως μέρος του προαναφερθέντος έργου), εις: D. R. Cressey (ed.), The Prison. Studies in Institutional Organization and Change, New York: Holt, Rinehart and Winston, 1961, σελ. 15-106: 17επ., όπου ως κύριο χαρακτηριστικό του ολοκληρωτικού ιδρύματος θεωρείται η κατάργηση των ορίων (άρα η σύμμειξη), τα οποία συνήθως χωρίζουν τον ύπνο, την ψυχαγωγία και την εργασία. Έτσι στο ίδρυμα: (1) όλες οι μορφές της διαβίωσης πραγματώνονται στον ίδιο χώρο και κάτω από την ίδια αρμόδια αρχή· (2) κάθε φάση της καθημερινής δραστηριότητας ενός ατόμου σε ίδρυμα γίνεται με την παράλληλη παρουσία ενός μεγάλου αριθμού άλλων ατόμων, που όλα πρέπει να τυγχάνουν της ίδιας μεταχείρισης και να κάνουν τα ίδια πράγματα μαζί· (3) όλες οι φάσεις των καθημερινών δραστηριοτήτων είναι αυστηρά προκαθορισμένες και ακολουθούν η μια την άλλη (βάσει χρονοδιαγράμματος) σύμφωνα με σύστημα συγκεκριμένων κανόνων που επιβάλλονται άνωθεν και εκτελούνται με τη φροντίδα και την επιπήρηση του προσωπικού· και

νεπάγεται αναπόδραστα μια κατ' αρχήν σχέση αμοιβαίας δυσπιστίας και, ενίστε, αντιπαλότητας μεταξύ των δύο πλευρών, που πάντως επιτείνεται ή απαμβλύνεται ανάλογα με την έκταση και τον συγκεκριμένο τρόπο άσκησης της εξουσίας από το φυλακτικό πεοσωπικό επάνω στους κρατουμένους. Από τη βασική αυτή ιδιαιτερότητα επηρεάζονται ανάλογα και τα επιμέρους χαρακτηριστικά της φυλακής ως μικροκοινωνίας: Ακριβώς λόγω της ανελευθερίας και του ολοκληρωτικού χαρακτήρα που διέπει τις σχέσεις «κρατούντων» και κρατουμένων, οι δύο ομάδες αντιδιαστέλλονται έντονα μεταξύ τους τόσο ως προς την κοινωνική οργάνωση, την εργασία και τους ρόλους που διαδραματίζουν, όσο και ως προς τους τηρητέους κανόνες, την ηγεσία και την αυτεπίγνωση της ταυτότητας («εμείς») που έχει η κάθε ομάδα. Ουσιαστικά πρόκειται δηλ. για δύο μικροκοινωνίες που συστεγάζονται αλλά και αλληλεξαρτώνται - αλληλεπιτρεάζονται μεταξύ τους μέσα από μια διπολικότητα ρόλων των μελών της κάθε ομάδας: Οι κρατούμενοι αναπτύσσουν συνήθως ένα δικό τους «υποπολιτισμό» (βλ. κατω., §5), που εκλαμβάνει ως «λεβεντιά» και «αρετή» την αμφισβήτηση της αυθεντίας του φυλακτικού προσωπικού και που υπογραμμίζει την ανάγκη αλληλεγγύης μεταξύ των κρατουμένων. Παράλληλα όμως αποφεύγουν να έρχονται σε προφανή αντίθεση με το προσωπικό και με τον επίσημο κανονισμό της φυλακής, φοβούμενοι τις συνέπειες που μπορεί να έχει αυτό εις βάρος τους. Βρίσκονται έτσι εκ των πραγμάτων υποχρεωμένοι να υποδύονται συνάμα δύο ρόλους, έναν στις σχέσεις τους με το προσωπικό και έναν στις σχέσεις τους με τους άλλους κρατουμένους. Άλλα και το προσωπικό από την πλευρά του αντιμετωπίζει, έστω και σε μικρότερο βαθμό, ένα παρόμοιο πρόβλημα διπολικότητας ρόλων. Παρά την αναμφισβήτητη συγκέντρωση μεγάλης πειθαρχικής κ.λπ. εξουσίας στα χέρια τους, τα στελέχη του προσωπικού αναγκάζονται να επιδεικνύουν μια σιωπηρή ανοχή προς τον «κώδικα» των κρατουμένων και τις αξίες τους ή και να συνεργάζονται με ορισμένους από αυτούς (με ή χωρίς ανταλλάγματα), έτσι ώστε να επιτυγχάνουν την «ομαλή ροή» των πραγμάτων στη φυλακή, δίχως ένταση σχέσεων και στάχεις κρατουμένων ή απο-

(4) οι διάφορες επιβαλλόμενες δραστηριότητες αποτελούν ως προς το περιεχόμενό τους μέρη ενός ενιαίου και συνολικού «έλλογου» σχεδίου, που έχει εκπονηθεί για την πραγμάτωση των επίσημων σκοπών του ιδρύματος.

δράσεις και αυτοκτονίες⁴. Η επίτευξη όμως μιας τέτοιας λεπτής ισορροπίας και διπολικότητας ρόλων στις σχέσεις μεταξύ κρατούντων και κρατουμένων δεν είναι βεβαίως καθόλου εύκολη. Και τούτο διότι η ατμόσφαιρα στη φυλακή φορτίζεται συνεχώς από την ένταση που προκαλούν τα λεγόμενα «δεινά της φυλάκισης» (pains of imprisonment), δηλ. οι στερήσεις της ελευθερίας, των υλικών αγαθών, των ετεροφυλικών σχέσεων και ακόμη του αισθήματος αυτοσεβασμού και ασφάλειας των κρατουμένων⁵. Μέσα σε μια τέτοιαν ατμόσφαιρα, οποιαδήποτε άστοχη ενέργεια μπορεί να οδηγήσει σε αρνητισμό (απειθαρχία, απεργία πείνας, αυτοκτονία) ή και σε εκρηκτικές εκδηλώσεις βίας. Η πιθανότητα, όμως, πραγμάτωσης μιας τέτοιας προοπτικής εξαρτάται από σωρεία παραγόντων, που έχουν ειδικότερη σχέση με την εκάστοτε δομή, οργάνωση και λειτουργία της μικροκοινωνίας των φυλακών. Άλλα και η μικροκοινωνία αυτή επηρεάζεται με τη σειρά της από τις γενικότερες κοινωνικοπολιτικές αντιλήψεις. Τούτο φαίνεται καθαρά και από μια σύντομη, έστω, επισκόπηση της εξέλιξης της φυλακής κατά τους νεότερους χρόνους.

3. Η φυλακή, αποτελώντας ανέκαθεν, κατά τον Foucault, τη «σκοτεινότερη περιοχή του μηχανισμού της δικαιοσύνης»⁶, δεν

4. Βλ. ίδιως Gr. M. Sykes, *The Society of Captives. A Study of a Maximum Security Prison*, Princeton: Princeton Univ. Press, 1958, ίδιως σελ. XIV επ., 40 επ., 58, ο οποίος επίσης είχε υπογραμμίσει, όπως και ο Goffman (ανωτ., σημ. 3), τον ολοκληρωτικό χαρακτήρα της φυλακής: πρβλ. R.A. Cloward, *Social Control in the Prison*, εις: R. A. Cloward / D. R. Cressey et al. (eds.), *Theoretical Studies in Social Organization of the Prison*, Millwood, N. Y.: Kraus 1975 (1960), 20-48:35 επ. και J. J. Hohmeier, *Aufsicht und Resozialisierung*, Stuttgart: Enke, 1973, σελ. 9 επ., 65 επ. Επίσης: K. Γ. Γαρδίκα, Εγκληματολογία, τ. Γ' (Σωφρονιστική), Αθήναι: Αφοί Τζάκα, 1965³, σελ. 314 επ. Περισσότερο πολωτικές θεωρεί πάντως τις σχέσεις αυτές στην πράξη ο Kelsey Kauffman, *Prison Officer's Attitudes and Perceptions of Attitudes, A case of Pluralistic Ignorance*, εις: *Journal of Research in Crime and Delinquency*, 18: 1981, 272-294:291 επ.

5. Και στο σημείο αυτό πολύτιμες είναι οι αναπτύξεις του Sykes, ανωτ. (σημ. 4), σελ. 61 επ., ο οποίος εισήγαγε άλλωστε και τον όρο "The pains of imprisonment". Ο ίδιος αυτός όρος χρησιμοποιείται και ως τίτλος σχετικού βιβλίου των Rob. Johnson / Hans Toch (eds.), *The Pains of Imprisonment*, Beverly Hills: Sage, 1982, όπου εξετάζονται τα προβλήματα ψυχολογικής πίεσης (stress) των κρατουμένων.

6. Mich. Foucault, *Surveiller et punir. Naissance de la prison*, Paris: Gallimard, 1975, σελ. 260 και ελλ. μεταφρ. με τίτλο «Επιτήρηση και Τιμωρία. Η Γέννηση της Φυλακής», από τις Κ. Χατζηδήμου και I. Ράλλη με επίμετρο του υπογράφοντος, Αθήνα: Ράππας, 1989, σελ. 333. Για τις ιδέες του Foucault περί της σύγχρονης

έπιαψε ποτέ να έχει, αντίστοιχα έγαν (εμφανή ή συγκαλυμμένο) τιμωρητικό σκοπό, που προεξάρχει ίσως στην πράξη (τουλάχιστον έως τη μεταπολεμική περίοδο) περισσότερο από κάθε άλλον σκοπό ή λειτουργία της⁷. Παράλληλα, όμως, οι αντιλήψεις της κάθε εποχής χρωμάτισαν με τον τρόπο τους την ειδικότερη μορφή που θεωρήθηκε ότι έπρεπε να υιοθετήσει η φυλακή, ώστε να γίνει αποδοτική για τον κρατούμενο και την κοινωνία⁸. Έτσι, στην εποχή της έντονης θρησκευτικής προσήλωσης και κάτω από την επίδραση των Κουακέρων στην Αμερική, η φυλακή παίρνει ορισμένες φορές τον χαρακτήρα μοναστηριού, ο δε κρατούμενος παραμένει νυχθημερόν σ' ένα κελλί, παραθούμενος σε περισυλλογή ή και εργασία (απομονωτικό ή «πεννυσυλβανικό» σύστημα). Αργότερα, και κάτω από την πίεση των αντιλήψεων για οικονομική και βιομηχανική ανάπτυξη, κερδίζει έδαφος ή ιδέα της φυλακής σαν εργαστηρίου, με διαμόρφωση δηλ. κοινών χώρων εργασίας για τους κρατουμένους, αλλά χωρίς να επιτρέπονται οι μεταξύ τους συνομιλίες (μεικτό ή «αβούρνειο» σύστημα). Κατά παρόμοιο τρόπο επιχειρήθηκε στη συνέχεια η λειτουργία της φυλακής σαν «σχολείου» (π.χ. σύστημα Borstal) και «ψυχοθεραπευτηρίου» (σύστημα «μεταχείρισης» -πρβλ. κατωτ., §12), ανάλογα με τις ιδέες που πρυτάνευσαν κάθε φορά για την αποστολή του Κράτους (π.χ. ως «κράτους προνοίας») και για τους παράγοντες που ευνοούν ή περιστέλλουν την εγκληματικότητα (π.χ. έλλειψη αγωγής, ψυχικές ανωμαλίες).

4. Στις παραπάνω περιπτώσεις οι κρατούμενοι τελούσαν συνή-

φυλακής βλ. ιδίως την εργασία μου «Το πρόβλημα της ποινικής καταστολής στο έργο του Μισέλ Φουκά», εις: Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, ειδ. τεύχ. 68Α (αφιέρωμα στον Ηλία Δασκαλάκη), 'Ανοιξη 1988, 130-149 και Θ. Χ. Παπαθεοδώρου. Η έννοια της τιμωρίας. Μια συνέντευξη του M. Foucault, Αθήνα/Κομοτηνή: A. N. Σάκκουλας, 1990.

7. Για τους αντικρουμένους αυτούς σκοπούς ή λειτουργίες κατά την έκτιση μιας ποινής, ιδίως όταν επιδιώκονται ταυτόχρονα η φύλαξη και η μεταχείριση των κρατουμένων, βλ. π.χ. Lee H. Bowker, *Prisons: Problems and Prospects*, εις: S. H. Kadish (ed.), *Encyclopedia of Crime and Justice*, vol. 3, New York/ London: The Free Press, 1983, 1225-1234: 1225 επ.

8. Για όσα ακολουθούν πρβλ. τις αναπτύξεις στο έργο μου «Ποινική Καταστολή», Αθήνα: A. N. Σάκκουλας, 1985², *passim* και ιδίως σελ. 16 επ., όπου και περαιτέρω βιβλιογραφικές παραπομπές. Επίσης: Peter Scharf, *Empty Bars: Violence and the Crisis of Meaning in the Prison*, εις: M. Braswell - St. Dillingham - R. Montgomery, Jr. (eds.), *Prison Violence in America*, Cincinnati, Ohio, Anderson, 1985, 133-146:141 επ.

θως υπό τον άμεσο όλεγχο και την επιτήρηση του προσωπικού της φυλακής, γι' αυτό και οι διασυνδέσεις μεταξύ τους δύσκολα μπορούσαν να φθάσουν στο επίπεδο σχηματισμού μιας ενεργού μικροκοινωνίας. Παρόμοια, και οι εκδηλώσεις βίας είχαν έναν προκειμένων περισσότερο ατομικό-παθητικό παρά ομαδικό-ενεργητικό χαρακτήρα (π.χ. αυτοκτονίες, ιδίως στα πλαίσια του απομονωτικού συστήματος). Συνήθως όμως οι οιβιδιακές αυτές μεταμορφώσεις της φυλακής σε μοναστήρι, εργαστήριο κ.λπ. αποτελούσαν μάλλον την εξαίρεση, ενώ ο κανόνας ήταν πάντοτε (απλώς) η ασφαλής φύλαξη των κρατουμένων. Για την εξυπηρέτηση, μάλιστα, του κύριου αυτού σκοπού ανεγέρθηκαν ήδη από τις αρχές του 19ου αι. ογκώδη κτίρια-φρούρια, τα λεγόμενα «σωφρονιστήρια» (penitentiaries, big houses, megaprisons), με κύρια αρχιτεκτονική και λειτουργική φιλοσοφία τη στέγαση όσο το δυνατόν περισσότερων κρατουμένων με τον μικρότερο αριθμό φυλακτικού προσωπικού και με το μικρότερο οικονομικό κόστος⁹. Συσσωρεύθηκαν έτσι χλιαρές κρατούμενοι χωρίς ιδιαίτερο μεταξύ τους διαχωρισμό και χωρίς επαρκή επιτήρησή τους από ένα ολιγομελές προσωπικό (κοινοβιακό σύστημα). Αποτέλεσμα ήταν ν' αναπτυχθούν στις φυλακές αυτές διάφορες οργανωμένες ομάδες κρατουμένων με έντονα, στο σύνολό τους, τα γνωρίσματα της μικροκοινωνίας αλλά και της βίας που χαρακτηρίζει μια τέτοια ιδιόρρυθμη κοινωνία¹⁰.

Διάφοροι χαρακτηριστικοί τύποι-ρόλοι αυτής της κοινωνίας περιγράφηκαν με γλαφυρότητα από τον βασικό μελετητή της, τον Graham M. Sykes¹¹, με αναφορές και στη γενικότερη λειτουργία της

9. Βλ. Ed. El. Flynn, *The Ecology of Prison Violence*, εις: A. K. Cohen - G. F. Cole - R. G. Bailey (eds.), *Prison Violence*, Lexington, Mass: Lexington Books, 1976, 115-133:122 επ. και Will. G. Nagel, *Prison Architecture and Prison Violence*, εις: A. K. Cohen et al. (eds.), αυτόθι, σελ. 105-113:112 επίσης: J. Irwin, *Prisons in Turmoil*, Boston/ Toronto: Little, Brown and Co, 1980, ιδίως σελ. 1 επ.

10. W. G. Nagel, ανωτ. (σημ. 9), σελ. 12. Ευνόητο είναι ότι τη σύσταση και διατήρηση μιας τέτοιας μικροκοινωνίας ευνοεί η σταθερή και μακροχρόνια παραμονή κρατουμένων στο ίδιο μέρος. Σε φυλακές με έντονη κινητικότητα κρατουμένων (π.χ. φυλακές υποδίκων), τα φαινόμενα της μικροκοινωνίας των κρατουμένων παρατηρούνται σπανιότερα και σε μικρότερη ένταση.

11. G. M. Sykes, ανωτ. (σημ. 4), σελ. 84 επ. 106 και passim. Βεβαίως ο Sykes δεν ήταν ο πρώτος που μελέτησε (επί τόπου, μάλιστα) τη μικροκοινωνία των φυλακών και την ψυχολογία των κρατουμένων, υπήρξε όμως ο συνθετικότερος και οξυδερκέστερος έως τότε ερευνητής της. Από τις παλαιότερες συναφείς εργασίες ιδιαίτερα σημαντικές υπήρξαν εκείνες του Don. Clemmer, *The Prison Community*, New

φυλακής που μελετήθηκε (επρόκειτο για μια φυλακή μείζονος ασφαλείας με 1200 κρατουμένους και 300 σωφρονιστικούς υπαλλήλους). Χρησιμοποιήθηκαν μάλιστα για την περιγραφή αυτή οι ονομασίες και τα παρωνύμια που δίνουν οι ίδιοι οι κρατούμενοι ο ένας στον άλλο: «μεταπράτης» (merchant ή businessman) για τον εμπορευόμενο κρατούμενο, που πουλάει σε υψηλές τιμές διάφορα είδη και υπηρεσίες ή διαμεσολαβεί μεταξύ κρατουμένων και προσωπικού, «γορίλλας» (gorilla) για τον σωματώδη κρατούμενο που αρπάζει τα είδη αυτά από τους άλλους δια της βίας, «λύκος» (wolf) για τον κρατούμενο-επιβήτορα, «αδελφή» (quean ή queen) για τον θηλυπρεπή ομοφυλόφιλο κρατούμενο, και «άστημος» (punk) ή «μικρός» (fag) για όσους εξαναγκάζονται ή πείθονται με ανταλλάγματα σε ομοφυλοφιλικές σχέσεις. Πέρα όμως από τις εξειδικευμένες αυτές περιοχές της οικονομικής συναλλαγής και των γενετήσιων σχέσεων, ο Sykes περιγράφει και τύπους με ευρύτερο ρόλο, όπως ο «αληθινός άντρας» (real man), που αντέχει στις κακουχίες της φυλακής με αξιοπρέπεια, το «ποντίκι» (rat), που «καρφώνει» τους συγκρατουμένους του, και ο «σκληρός» (tough), που «αρπάζεται» με τους συγκρατουμένους του για το παραμικρό. Οι τυπολογίες του είδους αυτού, παρά τα προφανή τους μειονεκτήματα (πολλαπλότητα ή και καθολική απουσία ρόλων-τύπων στο ίδιο πρόσωπο¹², προκρούστεια και εξωπραγματική σχηματοποίηση μιας πολύμορφης κατάστασης¹³), είχαν προσελκύσει ήδη από παλαιότερα το έντονο ενδιαφέρον πολλών ερευνητών, ιδίως Αμερικανών, που τις συνδύασαν με μορφές συμπεριφοράς. Ιδίως ο Clarence Schrag στην ανέκδοτη διατριβή του (M.A.) "Social Types in a Prison Community" (University of Washington, 1944) σελ. 44, είχε προτείνει την υιοθέτηση τεσσάρων τέ-

York. Holt: Rinehart and Winston, 1958 (1940¹) και βεβαίως του G. Radbruch, Zur Psychologie der Gefangenschaft, εις ZStW 32: 1911, 339-354.

12. Έται, π.χ. στην εμπειρική έρευνα που διενήργησε ο D. L. Garrity σε δύο φυλακές, και μολονότι εκτός από τους κλασσικούς τύπους κρατουμένων του Schrag χρησιμοποιήθηκαν άλλοι τρεις ενδιάμεσοι, τελικά ένα σημαντικό ποσοστό (27% και 35% αντίστοιχα) των περιπτώσεων κρατουμένων που ερευνήθηκαν δεν μπόρεσε να ταξινομηθεί σε κάποια τυπολογία: D. L. Garrity, The Effects of Length Incarceration upon Parole Adjustment and Estimation of Optimum Sentence, ανέκδοτη Ph. D. diss., Dept. of Sociology, University of Washington, Seattle 1956, σελ. 179-180, κατά παραπομπή του K. Weis, ανωτ. (σημ. 2), σελ. 247.

13. Πρβλ. A. K. Cohen, Prison Violence: A Soziological Perspective, εις: A. K. Cohen et al (eds.), ανωτ. (σημ. 9), 3-22:15.

τοιων τύπων κρατουμένων: Δηλ. του «σωστού άντρα» (right guy, περίπτωση αντίστοιχη με εκείνη του «αληθινού άντρα» που αναφέρθηκε προηγουμένως), του «πολιτικάντη» τυχάρπαστου συμφεροντολόγου (politician), του «εκτός νόμου» απροσάρμοστου ταραχοποιού (outlaw) και του «καθώς πρέπει» κονφορμιστή κρατουμένου (square John)¹⁴. Αργότερα ο Schrag, θεωρώντας ότι η τυπολογία αυτή, που στηριζόταν άλλωστε σε παρωνύμια της φυλακής, είχε εξειδικευμένο χαρακτήρα, πρότεινε μια νέα τυπολογία, που λίγο-πολύ έχει πλέον καθειρωθεί¹⁵. Η τυπολογία αυτή επεκτείνεται και στο προϊδρυματικό παρελθόντος κρατουμένου (δηλ. στην κοινωνική και παραβατική του δραστηριότητα πριν από την είσοδό του στη φυλακή), ενώ ιδιαίτερη έμφαση αποδίδεται παράλληλα στον βαθμό προσαρμογής του κρατουμένου στους επίσημους κανονισμούς της φυλακής, σύμφωνα και με τις σχετικές διδασκαλίες του Merton για την ανομική συμπεριφορά¹⁶. Διακρίνονται έτσι τέσσερις τύποι κρατουμένων: ο αντικοινωνικός (antisocial), με «πλούσιο» ποινικό μητρώο και τάσεις απειθαρχίας στη φυλακή, ο «ψευδοκοινωνικός» (pseudosocial), με εκλεπτυσμένες μορφές εγκληματικής δραστηρότητας στο παρελθόν και διπλωματικούς ακροβατισμούς μεταξύ προσωπικού και κρατουμένων μέσα στη φυλακή, ο «ακοινωνικός» (asocial), με εγκληματικό παρελθόν χωρίς σαφή κίνητρα και με έντονες τάσεις βιαιοπραγίας στη φυλακή, επίσης, δε, ο «φιλοκοινωνικός» (prosocial), συνήθως περιστασιακός εγκληματίας και υποστηρικτής του «κατεστημένου» στη φυλακή. Όπως γίνεται εύκολα αντιληπτό από μια σύγκριση των δύο

14. Πρβλ. παράθεση της σχετ. τυπολογίας από την ανέκδοτη εργασία του Schrag, εις: Dan. Glaser, *The Effectiveness of a Prison and Parole System*, Indianapolis/ New York: The Bobbs - Merril Co., 1964, σελ. 577. Μια ανάλογη τυπολογία, λιγότερο όμως λειτουργική, χρησιμοποίησαν οι R. R. Korn - Lloyd W. McCorkle στην εργασία τους "Criminology and Penology", Holt and Co. (USA), 1959, σελ. 519 επ.

15. Cl. Schrag, *Some Foundations for a Theory of Correction*, εις D. R. Cressey (ed.), ανωτ. (σημ. 3), 309-380, ιδίως σελ. 347 επ.: πρβλ. αναλυτικά: E. Lambropoulou, *Erlebnisbiographie und Aufenthalt im Jugendstrafvollzug*, Freiburg: Max-Planck-Institut für ausländisches und internationales Strafrecht, 1987, σελ. 72 και της ίδιας (παρεμφερείς αναπτύξεις στα ελληνικά). Είναι η φυλακή κλειστό σύστημα; ΠοινΧρ ΛΣΤ' 1986, 417-435: 424 και: Το σύστημα των κρατουμένων από την εποχή του Big House μέχρι τη σύγχρονη φυλακή, εις: περ. Σύγχρονα Θέματα, τεύχ. 41-42, Ιούνιος 1990, 26-46: 33.

16. Πρβλ. τις σχετ. αναπτύξεις και βιβλ. παραπομπές στην εργασία μου «Περί βίας», εις: N. Κουράκη, *Εγκληματολογικοί Ορίζοντες*, τ. Β', Αθήνα/Κομοτηνή: A. N. Σάκκουλας, 1991, σελ. 56 και σημ. 108.

τυπολογιών του Schrag, οι μεταξύ τους αντιστοιχίες είναι σχεδόν απόλυτες: ο «σωστός άντρας» ανταποκρίνεται στον «αντικοινωνικό», ο «πολιτικάντης» στον «ψευδοκοινωνικό», ο «εκτός νόμου» στον «ακοινωνικό» και ο «καθώς πρέπει» στον «φιλοκοινωνικό»¹⁷. Ενδιαφέρον είναι ακόμη να σημειωθεί ότι η πρώτη από τις τυπολογίες του Schrag χρησιμοποιήθηκε μ.ά. από τον Donald Garrity και για τη μελέτη της μεταιδρυματικής εξέλιξης των κρατουμένων (κυρίως σε σχέση με παραβιάσεις κατά την περίοδο της υφ' όρον απόλυσης -«parole»¹⁸), ενώ μιά συναφής μορφή της ίδιας τυπολογίας, αλλά με πιο εκσυγχρονισμένη ορολογία, εφαρμόσθηκε από την Lynne Goodstein¹⁹ για τη δική της έρευνα ως προς την έκταση της κοινωνικής (επαν)ένταξης ενός κρατουμένου μέσα στους έξι μήνες μετά την αποφυλάκισή του.

2. Θεωρητικές προσεγγίσεις: οι βασικές υποθέσεις

5. Οι τυπολογίες περί κρατουμένων χρησιμοποιήθηκεν στην εγκληματολογική έρευνα κατά πρώτον για να διαπιστωθεί η συχνότητα παρουσίας του κάθε τύπου στις φυλακές ή και για να διερευνηθούν τα ειδικότερα προσωπικά του χαρακτηριστικά και η όλη εξέλιξή του πριν, κατά και μετά την παραμονή του κρατουμένου στη φυλακή²⁰. Παράλληλα, οι τυπολογίες αυτές παρουσίασαν ενδιαφέρον και

17. Έται και D. Glaser, ανωτ. (σημ. 14), σελ. 577.

18. D. L. Garrity, *The Prison as a Rehabilitation Agency*, εις: D. R. Cressey (ed.), ανωτ. (σημ. 3), 358-380. Βλ. επίσης και τη σχετ. εμπειρική έρευνα των J. Irwin - D. R. Cressey: *Thieves, Convicts and the Inmate Culture*, εις: *Social Problems*, 10:1962, 142-155.

19. L. Goodstein, *Inmate Adjustment to Prison and the Transition to Community Life*, εις: *Journal of Research in Crime and Delinquency*, 16:1979, 246-272 και αναλυτική παρουσίαση από την E. Λαμπροπούλου, ανωτ. (σημ. 15:1990), σελ. 40.

20. Βλ. π.χ. E. D. Poole - R. M. Regoli - Ch. W. Thomas, *The Measurements of Inmate Social Role Types: An Assessment*, εις: *The Journal of Criminal Law and Criminology*, 71: 1980, 317-324, όπου και αναφορές σε προγενέστερες εμπειρικές έρευνες. Επίσης και στην Ελλάδα η δεύτερη τυπολογία του Schrag χρησιμοποιήθηκε ως βάση σε έρευνα μεταξύ κρατουμένων από έξι ανδρικές φυλακές με κλιμακούμενη ένταση αυστηρότητας: *Ερευνητική Ομάδα Εγκληματολογίας* του Εθν. Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών, Ο θεσμός της φυλακής στην Ελλάδα. Προκαταρκτική Έκθεση, εις: Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, ειδικό τεύχος 68A (αφιέρωμα στον Ηλία Δασκαλάκη), Ανοιξη 1988, 237-377, ιδίως σελ. 293 επ., 364.

για την ευρύτερη μελέτη των μηχανισμών λειτουργίας της φυλακής ως μικροκοινωνίας. Στο πλαίσιο αυτό διακρίθηκαν διάφορες «τάξεις» κρατουμένων (με «κατώτερη» και γενικά απωθητική τάξη τους εγκληματίες ηθών, τα «καρφιά», τους διανοητικά υπολελειμμένους κ.ο.κ.)²¹, διερευνήθηκαν τα γνωρίσματα των κρατουμένων με ιδιαίτερη ακτινοβολία και επιρροή στους άλλους (συνήθως πρόκειται εδώ για τους εκπροσώπους μιας σταθερής και «αντρίκιας» στάσης απέναντι στο φυλακτικό προσωπικό, που ωστόσο δεν έρχονται σε ανοιχτή σύγκρουση με αυτό²², καθώς και για όσους κατέχουν θέσεις-κλειδιά στον μηχανισμό της φυλακής ή έχουν προσβάσεις στο προσωπικό, χωρίς να είναι καταδότες²³) και αναλύθηκαν οι λεπτές ισορροπίες στις «συμβιωτικές» σχέσεις μεταξύ προσωπικού και κρατουμένων (π.χ. ο ρόλος όσων διαμεσολαβούν μεταξύ των συγκρατουμένων τους και του φυλακτικού προσωπικού και οι επιπτώσεις για την πειθαρχία της φυλακής από την απομάκρυνση ή αντικατάστασή τους²⁴).

Η μεγάλη όμως διαμάχη μεταξύ των επιστημόνων εκείνης της εποχής επικεντρώθηκε γύρω από τους παράγοντες που ευνοούν την ανάπτυξη και την υιοθέτηση από τους κρατουμένους του λεγόμενου

21. Βλ. ίδιως H. J. Kerner Aufnahme und Eingliederung in die Anstalt, εις: G. Kaiser, - H. J. Kerner + H. Schöch, Strafvollzug. Ein Lehrbuch, Heidelberg: C. F. Müller, 1982³, § 13, Rndr. 63 και 64, σελ. 340. Σε παρόμοια συμπεράσματα ως προς τους εκληματίες ηθών οδηγήθηκαν επίσης η Ερευνητική Ομάδα Εγκληματολογίας, ανωτ. (σημ. 20), σελ. 300, 367 επ. και μια έρευνα συμμετοχικής παραπήρησης σε ελβετικές φυλακές: Cl. Montandon - B. Crettez, Paroles de Gardiens, Paroles de Déténus, Genève: Masson, 1981, σελ. 166.

22. Τούτο προέκυψε εν μέρει και από τις δύο έρευνες που αναφέρθηκαν στη σημ. 21: την ελληνική (σελ. 294 επ., 357, 305, 372) και την ελβετική (σελ. 167). Πρβλ. επίσης G. M. Sykes, ανωτ. (σημ. 4), σελ. 101 επ., 125. Πάντως από παλαιότερη αμερικανική έρευνα είχε διαπιστωθεί ότι ηγετικό ρόλο στις φυλακές διαδραματίζουν κυρίως όσοι κρατούμενοι εκτίουν πολυετείς ποινές και δημιουργούν συχνά ταραχές: Cl. Schrag, Leadership among prison inmates, εις: American Sociological Review, 19:1954, 37-42.

23. Βλ. ίδιως H. J. Lehner, Prestige und Solidarität in der Haft, εις: H. Steinert (Hrsg), Der Prozess der Kriminalisierung. Untersuchungen zur Kriminalsoziologie, München: Juventa, 1973, 144-156: 156, κατά παραπομπή του H. J. Kerner, φνωτ. (σημ. 21), § 13, Rndr. 63, σελ. 340. Πρβλ και N. Franco, Il carcere come luogo di produzione della violenza, εις: Quaderni della rivista "La questione criminale", 1979 σελ. 140-141, κατά παραπομπή της Ευρ. Αμανατίδου, Η βία στις φυλακές, στο: «Δελτίο Εγκληματολογικής Ενημέρωσης», τ. Α' τεύχ. 2: Φεβρ. 1986, σελ. 17-21:18.

24. Πρβλ. G. M. Sykes, ανωτ. (σημ. 4), σελ. 123 επ.

«υποπολιτισμού» της φυλακής²⁵. Ο υποπολιτισμός αυτός έχει κυρίως την έννοια ενός συστήματος - «κώδικα» κοινών «στάσεων», πεποιθήσεων και κανόνων συμπεριφοράς που συνήθως εκφράζουν αμφισβήτηση προς την αυθεντία της φυλακής και των κατεστημένων εκπροσώπων της, με παράλληλη, αν και όχι αναγκαστική, ειδήλωση αλληλεγγύης των κρατουμένων μεταξύ τους²⁶. Το ερώτημα που ανα-

25. Για την έννοια του «υποπολιτισμού» γενικά βλ. ιδίως Fr. Sack, *Die Idee der Subkultur: Eine Berührung zwischen Anthropologie und Soziologie*, εις: Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie, 23: 1971, 261-282 και Rolf Schwindter, *Theorie der Subkultur*, Konstanz: Kielpenheuer und Witsch, 1971 (1978²), σελ. 9 επ. Επίσης ενδιαφέρουσα και πρωτοποριακή για την εποχή της είναι η εννοιολογική οριοθέτηση που επιχείρησε ο J. Milton Yinger στην εργασία του *Contraculture and Subculture*, εις: American Sociological Review, 25:1960, 625-635. Αφού ομαδοποιεί εκεί τις συνήθεις έννοιες του «υποπολιτισμού» σε τρεις κατηγορίες, προτείνει την υιοθέτηση του όρου «*αντιπολιτισμός*» ειδικά για την περίπτωση κατά την οποίαν ορισμένοι κανόνες επείγοντος χαρακτήρα αναδύονται ή αναφύονται σε συγκρουσιακές καταστάσεις. Πρβλ. επίσης ως προς τον λεγόμενο «υποπολιτισμό της βίας» την κλασική φερώνυμη μελέτη των M. E. Wolfgang - Fr. Ferracuti, *The Subculture of Violence. Towards an Integrated Theory in Criminology*, London: Tavistock 1967 (ανατύπωση 1982 υπό Sage Publ., Beverly Hills), καθώς και τις αναπτύξεις στην εργασία μου ανωτ. (σημ. 16), σελ. 53.

26. Στον υποπολιτισμό της φυλακής με κοινοβιακό χαρακτήρα κυριαρχούν έτσι, μεταξύ των κρατουμένων αξιωματικά παραγγέλματα όπως «μην υποστηρίζεις το πρωσαπικό», «να σαι ξύπνιος και άντρας», «μην εκμεταλλεύεσαι τους άλλους», «μην καρφώνεις», «πέρνα τον καιρό σου ήσυχα» — βλ. π.χ. G. M. Sykes, ανωτ. (σημ. 4), ιδίως σελ. 99 επ. και St. Harbordt, *Die Subkultur des Gefängnisses. Eine soziologische Studie zur Resozialisierung*, Stuttgart: Enke, 1972² (1967¹), σελ. 22 επ. Πρβλ. επίσης αναλυτικά E. Λαμπροπούλου, ανωτ. (σημ. 15:1990), σελ. 31 με περαιτέρω παραπομές από την παλαιότερη βιβλιογραφία (σημ. 45). Θα πρέπει πάντως εδώ να τονισθούν ιδιαιτέρως δύο σημεία: Πρώτον, ότι στην πράξη η συνοχή των κρατουμένων που βρίσκονται σε κοινοβιακές φυλακές είναι σχετικώς μικρή λόγω του πνεύματος εκμετάλλευσης που κυριαρχεί, ιδίως από την πλευρά των «σκληρών» και «μεταπράτων» καταδίκων: G. M. Sykes, *Men, Merchants and Toughs: A Study of Reactions to Imprisonment*, εις: Social Problems, 4: 1956, 130-138. R. H. MacCleery, *Authoritarianism and the Belief Systems of Incorrigibles* (ειδικά για τους λεγόμενους «αβελτίωτους»-εγκληματίες), εις: D. R. Cressey (ed.), ανωτ. (σημ. 3), 260-306: 290 επ.: για την κοινωνιολογική έννοια της «συνοχής» (cohesiveness) και τα στοιχεία της πρβλ. M. E. Shaw, *Dynamics of Small Group Behavior*, Mexico /Montreal etc.: McGraw-Hill 1971, 1976, σελ. 197 επ. Και δεύτερον, ότι τα αξιωματικά παραγγέλματα που μνημονεύονται εδώ καταγράφηκαν σε αμερικανικές φυλακές κοινοβιακού χαρακτήρα και μείζονος ασφαλείας των δεκαετιών '50 και '60, συνήθως με εκατοντάδες

κύπτει εδώ είναι το κατά πόσον ο ενλόγω υποπολιτισμός «παράγεται» και εκμανθάνεται πρωτίστως μέσα στη φυλακή, μέσω κάποιας διαδικασίας προσαρμογής των κρατουμένων στον υποπολιτισμό αυτό («ιδρυματοποίηση - prisonization²⁷», ή μήπως μεταφέρεται και εισάγεται στη φυλακή κατά βάση απ' έξω, μέσω της εγκληματικής προϊστορίας, των βιωμάτων και του συστήματος αξιών του κάθε κρατουμένου. Οπωσδήποτε το ερώτημα με τη μορφή αυτή ανάγεται τελικά στο

κρατουμένους. Επομένως η γενίκευση των παραγγελμάτων αυτών για κρατουμένους φυλακών της σημερινής Ευρώπης, όπου η σύνθεση των φυλακών, το είδος και η οργανωτική τους δομή, καθώς και η γενικότερη νοοτροπία των πολιτών της κάθε χώρας είναι οπωσδήποτε διαφορετική, θα πρέπει να γίνεται με εξαιρετική περίσκεψη· πρβλ. H. Müller-Dietz, Empirische Forschung und Strafvollzug, Frankfurt a. M.: Klostermann, 1976, σελ. 21.

27. Η εισαγωγή του όρου «ιδρυματοποίηση», ο οποίος τείνει πλέον να περιλάβει όλα τα «ολοκληρωτικά ιδρύματα» (ανωτ., σημ. 3), οφείλεται στον Don. Clemmer, ανωτ. (σημ. 11), ιδίως σελ. 299 και του *Idiou, Observations on Imprisonment as a Source of Criminality*, 41: 1950, 311-319:315 («The manner and way in which the prison culture is absorbed by some of its people can be thought of as a process of prisonization»). Ο Clemmer, πάντως, δεν κατατάσσεται στους υποστηρικτές μιας ακραίφνους θεωρίας του ενδογενούς υποπολιτισμού (βλ. κατωτ., σημ. 32). Για τη σχέση της ιδρυματοποίησης με τις δύο θεωρίες που εξετάζονται στη συνέχεια, δηλ. του «ενδογενούς» και του «μεταφέρομενου» πολιτισμού, ιδιαίτερα κατατοπική και βιβλιογραφικά ενημερωμένη είναι η εργασία του Ch. W. Thomas: Theoretical Perspectives on Prisonization: A. Comparison of the Importation and Deprivation Models, εις: The Journal of Criminel Law and Criminology, 68:1977, 135-145· πρβλ. επίσης R. Ortmann, Prisonisierung, λήμμα εις: G. Kaiser - H.-J. Kerner - Fr. Sack - H. Schellhoss (Hrsg.), Kleines Kriminologisches Wörterbuch, Heidelberg: C. F. Müller, 1985², σελ. 341-345 με περαιτέρω βιβλ. παραπομπές. Σημειώνεται ακόμη ότι οι Ter. Morris - Pauline Morris, Pentoville. A Sociological Study of an English Prison, London: Routledge and Kegan Paul, 1963, σελ. 170, διευρύνουν τον όρο «ιδρυματοποίηση» στο ψυχοπαθολογικό επίπεδο, ως διάβρωση δηλ. της πρωτικότητας του κρατουμένου, ενώ και συγγραφείς όπως ο G. P. Alpert, Patterns of Change in Prisonization: Longitudinal Analysis, εις: Criminal Justice and Behavior, 6: 1979, 159-174 συσχετίζουν τον ιδρυματισμό με το αίσθημα της αδυναμίας και της αλλοτρίωσης· πρβλ. προς αυτήν την κατεύθυνση και L. Goodstein - D. Layton MacKenzie - R. Lance Shotland, Personal Control and Inmate Adjustment to Prison, εις: Criminology, 22:1984, 343-369: 357 επ., των οποίων όμως τα συμπεράσματα αναιρούνται εν μέρει από την επόμενη μελέτη τους: D. Layton MacKenzie - L. Goodstein - D. C. Blouin, Personal Control and Prisoner Adjustment: An Empirical Test of a Proposed Model, εις: Journal of Research in Crime and Delinquency, 24:1987, 49-68:65 επ.

γενικότερο πρόβλημα του βαθμού σημασίας που έχουν στη διαμόρφωση της ανθρώπινης συμπεριφοράς οι παράγοντες περιβάλλον και προσωπικότητα, ένα πρόβλημα αναπάντητο έως σήμερα, τουλάχιστον στη γενικότητα με την οποία διατυπώνεται εδώ²⁸. Ωστόσο το πρόβλημα φαινόταν τότε περισσότερο επιδεικτικό μελέτης και επίλυσης στο πλαίσιο της φυλακής και των κρατουμένων, λόγω του κλειστού και ολοκληρωτικού χαρακτήρα που, όπως αναφέρθηκε, παρουσιάζει αυτός ο θεσμός.

6. Προτάθηκαν έτσι δυό ειδικότερες θεωρίες: Η πρώτη *θεωρία*, εκείνη του «ενδογενούς υποπολιτισμού» (indigenous origin hypothesis), στηρίζεται στην ευρύτερη κοινωνιολογική θεωρία του δομολειτουργισμού (structural-functionalism με κύριο εκπρόσωπο τον Talcot Parsons κατ' επίδραση και από τον Max Weber)²⁹. Πρεσβεύει ότι ο υποπολιτισμός του κρατουμένου εκπηγάζει μέσα από την ίδια τη δομή της φυλακής και είναι το λειτουργικό αποτέλεσμα της αμυντικής αντίδρασης του κρατουμένου ν' αντιμετωπίσει τις κοινωνικές, οικονομικές, γενετήσιες και συναισθηματικές στερήσεις (deprivations) της φυλακής (ανωτ., §2)³⁰. Η υιοθέτηση του υπόπολιτισμού

28. Συνήθως η απάντηση στο πρόβλημα αυτό, τουλάχιστον για τα εγκλήματα βίας, στηρίζεται σε μαθηματικές εξισώσεις όπως αυτή που υποδειχθηκε από τον Ed. I. Megargee, A Critical Review of Theories of Violence, εις: Crimes of Violence. A Staff Report submitted of Violence, Washington, D. C.: U. S. Government Printing Office, Dec. 1969, vol. 13, σελ. 1037-1115:1045 επ. πρβλ. τις σχετ. αναπύξεις στην εργασία μου περί Βίας, ανωτ. (σημ. 16), σελ. 37 επ. και σημ. 60, καθώς και το συλλογικό έργο Ed. I. Megargee - J. E. Hokanson (eds.), The Dynamics of Aggression, Individual, Group and International Analysis, New York /Evanston/ London: Harper and Row, 1970.

29. Πρβλ. αντί άλλων I. Λαμπίρη-Δημάκη, Η Κοινωνιολογία και η Μεθοδολογία της, Αθήνα: A. N. Σάκκουλας, 1990⁶, σελ. 58 επ., καθώς και το κλασικό έργο του Talcott Parsons "The Structure of Social Action", vol. I, II, New York/London: The Free Press, 1968 (1937¹), του οποίου ολόκληρος ο δεύτερος τόμος έχει ως αντικείμενο την κοινωνιολογική θεωρία του Max Weber. Επίσης ο T. Parsons είχε επιμεληθεί την έκδοση της αμερικανικής μετάφρασης σημαντικών αποσπασμάτων κοινωνιολογικού και οικονομικού χαρακτήρα από το έργο του M. Weber: Max Weber, The Theory of Social and Economic Organization, edited with an Introduction by Talcott Parsons, London: The Free Press / Collier-Macmillan, 1964 (1947).

30. Πέρα από τις αναπύξεις του Sykes για τα «δεινά της φυλάκισης» (ανωτ., σημ. 5), χρήσιμη για την κατανόηση της θεωρητικής αυτής προσέγγισης περί «ενδογενούς υποπολιτισμού» θα ήταν και η συσχέτισή της με τη γνωστή θεωρία «απογοήτευση-επιθετικότητα» (frustration-aggression theory), που με κύριους εκπροσώ-

αυτού, κατά την υπό συζήτηση θεωρία, συντελείται λοιπόν νομοτελειακά σε κάθε φυλακή και μόνο σ' αυτήν (αυστηρά λειτουργιστικό πρότυπο) ή έστω, διαφοροποιείται ως προς την έκταση και την έντασή της ανάλογα με τις περιβαλλοντικές περιστάσεις και τον διαφορετικό χαρακτήρα της κάθε φυλακής (αυστηρά περιστασιακό πρότυπο)³¹. Αποτελεί, δε, τη μοναδική διέξοδο του κρατουμένου για την ανακούφισή του από τα «δεινά της φυλάκισης». Εκείνο που πρέπει κυρίως να δερευνηθεί εμπειρικά, κατά την ενλόγω θεωρία, είναι ο βαθμός της ιδρυματοποίησης και δη από δυό ειδικότερες πλευρές: Πρώτον, σε συνάρτηση με τον χρόνο της εκτιόμενης ποινής από τον κάθε κρατούμενο (ερωτάται δηλ. αν επέρχεται ολοένα και μεγαλύτερη ιδρυματοποίηση όσο περισσότερο εκτίεται η ποινή, όπως υποστήριξε ο Clemmer³², ή μήπως σημειώνεται πρόσκαιρη υποχώρηση της ιδρυματοποίησης στην αρχή και στο τέλος της κράτησης, όπως αντίθετα αποφάνθηκε ο Wheeler³³). Και δεύτερον, σε συνάρτηση με τον

πους τον J. Dollard (1939) και αργότερα τον Leonard Berkowitz (1962) εδέσποσε στην Αμερική κατά τις δεκαετίες '50 και '60· πρβλ. τις σχτ. αναπύξεις στην εργασία μου περί Βίας, ανωτ. (σημ. 16), σελ. 49 επ. και /κριτικά): A. K. Cohen, ανωτ. (σημ. 13), σελ. 9 επ. Επίσης προς την ίδια κατεύθυνση κινείται και η θεωρία του Sutherland για τη «διαφοροποιόυσα κοινωνική ένταξη» (differential association), κατά την οποία η (εγκληματική) συμπεριφορά αποτελεί προϊόν εκμάθησης — Βλ. E. H. Sutherland - D. R. Cressey, Criminology, Philadelphia etc.: J. B. Lippincott, 1978¹⁰, κεφ. 4, σελ. 80 επ. και στην εργασία μου περί Βίας (σημ. 16), σελ. 58 και σημ. 111. Ως προς τις δυνατότητες για αξιοποίηση αυτής της θεωρίας από το δόγμα του ποινικού δικαίου βλ. ιδίως N. K. Androulaki, 'Εχει ανάγκην και δύναται να εμπλουτισθεί το ποινικό δόγμα δι' εγκληματολογικών δεδομένων', εις: του ίδιου, Ποινικά Μελέται, Αθήναι: A. N. Σάκκουλας, 1972, 9-50: 44-45.

31. Βλ. αναλυτικά Al. Mandaraka-Sheppard, *The Dynamics of Aggression in Women's Prisons in England*, Aldershot, England/ Vermont, USA: Gower, 1986, σελ. 35-36, όπου και ειδικότερες βιβλ. παραπομές για τους εκπροσώπους της πρώτης και της δεύτερης τάσης.

32. Βλ. Don. Clemmer, ανωτ. (σημ. 11), 298 επ. αλλά και του ίδιου, ανωτ. (σημ. 27:1959), σελ. 317, όπου υπογραμμίζεται η σχετικότητα της επίδρασης της φυλάκισης (και του χρόνου διάρκειάς της) επάνω στον κρατούμενο λόγω της παρεμβολής και συνεπιδρασης παραγόντων που σχετίζονται με το προϊδρυματικό παρελθόν και την προσωπικότητα του κρατουμένου, την έκταση των σχέσεών του με πρόσωπα εκτός φυλακής κατά την έκτιση της ποινής του, τη στενότητα των σχέσεών του με τους άλλους κρατουμένους κ.ο.κ.

33. St. Wheeler, *Socialization in Correctional Communities*, εις: American Sociological Review, 26:1961, 697-712.

«τύπο» του κάθε κρατουμένου ή και σε συνδυασμό των δύο μεγεθών, χρόνου και «τύπου» (π.χ. ο Garabedian³⁴ θεώρησε ότι η εμπειρική του έρευνα επιβεβαιώνει την άποψη του Wheeler, αλλά μόνον ως προς τον «καθώς πρέπει» και τον «σωστό άντρα»). Η δεύτερη θεωρία, εκείνη του «μεταφερόμενου υποπολιτισμού» (importation hypothesis) έχει τις ρίζες της στη γενικότερη ανθρωπολογική θεωρία της «πολιτιστικής διάδοσης» (cultural diffusion, με εκπροσώπους π.χ. τον Elliot Smith, τον Fritz Graebner και τον Alfred Kroeber³⁵) και βασίζεται στην άποψη ότι ο υποπολιτισμός του κρατουμένου συσχετίζεται κυρίως με τον βαθμό «προϊδρυματικής κοινωνικοποίησής» του, δηλ., με την έκταση στην οποία αυτός υιοθέτησε κατά τον προηγούμενο βίο του αντιεγκληματικά ή, τουναντίον, εγκληματικά πρότυπα συμπεριφοράς, πράγμα το οποίο με τη σειρά του ανάγεται τελικά σε παράγοντες όπως η ηλικία, η οικογενειακή κατάσταση και ανατροφή, η εν γένει προσωπικότητα και η προϊστορία του κρατουμένου. Σύμφωνα με τους κυριότερους εισιτηρητές αυτης της θεωρίας, τον κοινωνιολόγο-εγκληματολόγο Donald R. Cressey και τον μαθητή του (πρώην κατάδικο!) John Irwin³⁶, η ιδέα ενός ενιαίου και μοναδικού υποπολιτισμού στη φυλακή είναι μονόπλευρη και ανακριβής. Περισσότερο πιθανή φαίνεται, κατ' αυτούς, η ιδέα ενός «αμαλγάματος» τριών υποπολιτισμών. Από αυτούς, ο ένας απορρέει πράγ-

34. Pet. G. Garabedian, Social Roles and Processes of Socialization in the Prison Community, εις: Social Problems, 11:1963, 139-152:151.

35. Έτσι: Al Mandaraka-Sheppard, ανωτ. (σημ. 31), σελ. 34, η οποία επίσης συσχετίζει τη θεωρία του «μεταφερόμενου» υποπολιτισμού με τις θεωρητικές προσεγγίσεις περί «λανθάνοντος πολιτισμού» των H. S. Becker - B. Geer: Latent Culture: A Note on the Theory of Latent Social Roles, εις: Administrative Science Quarterly, 5, 1960, 304-313. Για το θέμα αυτό βλ. και τις αναλυτικές αναπτύξεις του Har. Klingemann, Die kulturelle Übertragungstheorie als Erklärungsmodell der Insassensubkultur im Strafvollzug, εις: Zeitschrift für Soziologie, 4:1975, 183-199:184 επ. καθώς και τις αναφορές του Barry Schwartz στην εργασία του Pre-Institutional vs. Situational Influence in a Correctional Community, εις: The Journal of Criminal Law, Criminology and Police Science, 62:1971, 532-542 και σημ. 7, 38. Ως προς την ανθρωπολογική θεωρία της «πολιτισμικής διάδοσης» βλ. και Fr. Plog - Cl. J. Jolly - Dan. G. Bates, Anthropology, Decisions, Adaptation and Evolution, New York: Knopf, 1976, σελ. 195 επ.

36. J. Irwin - D. R. Cressey, ανωτ. (σημ. 18), ιδίως σελ. 155· πρβλ και J. B. Jacobs, Prisons: Prison Subculture, εις: S. H. Kadish (ed.), ανωτ. (σημ. 7), 1218-1224:1221 επ., καθώς και την κριτική αντιμετώπιση της εργασίας των Irwin-Cressey από τον Julian Roebuck εις: Social Problems, 11:1963, 193-200.

ματι μέσα από τη φυλακή και έχει ως δέκτες του όσους κρατουμένους βρίσκονται στον χώρο της φυλακής από την παιδική τους ηλικία, λόγω πρώιμης εγκληματικότητας. Αυτοί κάνουν τη φυλακή «σπίτι» τους και προσπαθούν να εκμεταλλεύονται την κατάσταση μέσα εκεί ως «γορίλλες», «λύκοι» ή «μεταπράτες», ενώ παράλληλα δεν έχουν ιδιαίτερες αναστολές να συμμετέχουν σε ταραχές ή στάσεις κρατουμένων. Αντίθετα, οι «κλέφτες» επιδιώκουν απλώς να περάσουν τον καιρό τους ήσυχα και γρήγορα, αλλά και με αξιοπρέπεια άπεναντι στον εαυτό τους, βιώνοντας τον υποπολιτισμό που είχαν ήδη εκτός φυλακής και διαδραματίζοντας ένα σταθεροποιητικό-αποτρεπτικό ρόλο σε περιπτώσεις ταραχών. Τέλος οι διάφοροι περιστασιακοί εγκληματίες (π.χ. εγκληματίες «πάθους» ή φοροφυγάδες) συντηρούν και αυτοί τον δικό τους υποπολιτισμό, αλλά τείνουν να συνεργάζονται με το φυλακτικό προσωπικό ή τουλάχιστον να μην αναμειγνύονται σε ταραχές.

3. Κριτική εκτίμηση των θεωρητικών προσεγγίσεων

7. Η θεωρία του «μεταφερόμενου υποπολιτισμού» εμφανίζεται ίσως αρκετά πειστική λόγω του μη απόλυτου χαρακτήρα της και των προσεκτικών διαφοροποιήσεων που επιχειρεί με κριτήριο τους «τύπους» των κρατουμένων. Ωστόσο το ζήτημα είναι πολυπλοκότερο: Μέσα σ' ένα κοινοβιακό σύτημα, όπου η λεγόμενη «δυναμική των ομάδων»³⁷ και ενμέρει η «ψυχολογία του πλήθους» (πρβλ. κατωτ., §15) φαίνεται να έχουν πρωτεύοντα ρόλο, πόσα περιθώρια μένουν, άραγε, για την ανάπτυξη πολλαπλών υποπολιτισμικών προτύπων κάποιας βαρύνουσας σημασίας; Αξίζει ίσως εδώ ν' αναφερθεί ένα ενδιαφέρον πείραμα (προσομοίωσης) (*simulation*) που έγινε προ ετών (1971) από τον καθηγητή της κοινωνικής ψυχολογίας Philip G. Zimbardo και το οποίο έκτοτε αναφέρεται συνεχώς στη σχετική βιβλιο-

37. Για τη «δυναμική των ομάδων» (*group dynamics*) και τη «συλλογική συμπεριφορά» (*collective behavior*) βλ. ιδίως το βιβλίο του M. E. Shaw που προανέφερα (ανωτ., σημ. 26) και επίσης: Mich. Brown - A. Goldin, *Collective Behavior. A Review and Reinterpretation of the Literature*, Pacific Palisades, Cal.: Goodyear, 1973· Rob. R. Evans (ed.), *Readings in Collective Behavior*, Chicago: McNally, 1975² (βλ. και σημ. 1 της παρούσας εργασίας); J. B. Berry, Jr. - M. David Pugh, *Collective Behavior. Responses to Social Stress*, New York / San Francisco: West Publishing Co., 1978· J. A. Schülein, *Mikrosoziologie. Ein interactionsanalytischer Zugang*, Opladen: Westdeutscher Verl., 1983, όπου και περαιτέρω βιβλιογραφία.

γραφία³⁸, ως ενδεικτικό της ψυχολογικής πίεσης που ασκεί η μικροκοινωνία της φυλακής επάνω στα μέλη της: Εικοσιτέσσερις (κατά τεκμήριο φυσιολογικοί) φοιτητές επιλέχθηκαν μέσω αγγελίας και συμφώνησαν έναντι καλής αμοιβής (εφόσον το πείραμα ολοκληρωνόταν) για δημιουργήσουν το ζωντανό σκηνικό μιας φυλακής. Ανέλαβαν δηλ. να υποδυθούν εξ ημισείας (ανά δώδεκα) τους ρόλους των φυλάκων και των κρατουμένων κάτω από συνθήκες αληθινής φυλακής σε τρεις οκτάωρες βάρδιες ημεροσίως, επί δύο εβδομάδες. Ωστόσο το πείραμα χρειάσθηκε να διακοπεί εσπευσμένα την έκτη μόλις ημέρα λόγω των τρομακτικών, πράγματι, παρενεργειών που είχε στην ψυχολογική ισορροπία «κρατούντων» και «κρατουμένων»: οι «φύλακες» άρχισαν να μεταχειρίζονται τους άλλους σαν ζώα, νοιάθοντας άγρια χαρά να τους φέρονται με σκληρότητα, ενώ και οι «κρατούμενοι» από την πλευρά τους κατάντησαν δουλοπρεπή και απανθρωπισμένα ρομπότ, με μόνη τους έγνοια την απόδραση, την ατομική τους επιβίωση και την εκδίκηση στους «φύλακες». Όπως, μάλιστα, αναφέρει χαρακτηριστικά ο Zimbardo, οι «κρατούμενοι» είχαν τόσο πολύ αφομοιώσει τον ρόλο τους, ώστε όταν «υπέβαλαν αίτηση» για υφ' όρον απόλυτη και αυτή «απορρίφθηκε», επέστρεψαν απογοητευμένοι στα κελλιά τους χωρίς να ζητήσουν, όπως φυσικά μπορούσαν να κάνουν, τη διακοπή της συνεργασίας τους στο πείραμα (μήπως, όμως, δεν το έκαναν διότι δεν ήθελαν να χάσουν την αμοιβή τους;).

Ασφαλώς το πείραμα αυτό δεν είναι βέβαιο ότι απηχεί την πραγματικότητα στις φυλακές, αφού μπορεί κανείς εύκολα να φαντασθεί τον ανεξέλεγκτο «ζήλο του νεοφωτίστου», με τον οποίον οι υποτιθέμενοι «φύλακες» επιδόθηκαν στο έργο τους, χωρίς φυσικά οι «κρατούμενοί» τους να μπορούν να τους αναχαιτίσουν ή ν' απευθύνουν διαμαρτυρίες για κακομεταχείριση σε κάποιαν ανώτερη αρχή (δεν αναφέρεται τίποτε σχετικό στο ενημερωτικό σημείωμα για το πείραμα). Πέραν τούτου, όμως, νομίζω ότι η τοποθέτηση του όλου ζητήματος στο επίπεδο μιας διλημματικής επιλογής μεταξύ «ενδογενούς»

38. Η πρώτη δημοσίευση της εργασίας του Zimbardo, με τίτλο "Pathology of Imprisonment", έγινε στο περ. Society, τόμ. 9/2:1972. Έκτοτε η εργασία αναδημοσιεύθηκε σε πλήθος ενημερωτικών συλλογικών εκδόσεων, μεταξύ των οποίων και στο έργο L. F. Travis III - M. D. Schwartz - T. R. Clear (eds.), Corrections. An Issues Approach, Anderson Publ. (USA), 1983², σελ. 99-105, από όπου χρησιμοποιήθηκε στην παρούσα εργασία. Πρβλ. επίσης εκτενείς αναφορές του πειράματος αυτού εις K. Weis, ανωτ. (σημ. 2), σελ. 242.

και «μεταφερόμενου» υποπολιτισμού εμφανίζεται να παραχαράσσει την πολυπλοκότητα της επιστημονικής αλήθειας. Ισως γι' αυτό και οι έρευνες που ασχολήθηκαν με τον έλεγχο των σχετικών θεωριών, κυρίως εκείνες του Akers και του Thomas, παρουσιάζουν αντιφατικότητα στα αποτελέσματά τους³⁹, δίνοντας το βάρος είτε στην πρώτη είτε στη δεύτερη θεωρία αντίστοιχα. Εξάλλου, το δίλημμα της επιλογής ανάμεσα στις δύο θεωρίες εμπειρέχει μέσα στην απολυτότητα της διατύπωσής του έναν ανυπέρβλητο ντετερμινισμό, που αποθαρρύνει οποιαδήποτε οργανωμένη προσπάθεια της Πολιτείας για κοινωνική (επαν)ένταξη των κρατουμένων, αφού η προσπάθεια αυτή θα βρεθεί αντιμέτωπη, έτσι κι αλλιώς, είτε με τον «ενδογενή» είτε με τον «μεταφερόμενο» υποπολιτισμό. Ακόμη και αν επιχειρηθεί η σύζευξη των δύο θεωριών με κάποια «μεικτή θέωρία»⁴⁰, το αποτέλεσμα δεν νομίζω ότι ικανοποιεί, διότι παραγνωρίζεται έτσι το στοιχείο πης συνεχούς μετεξέλιξης και αλληλεπίδρασης μεταξύ «κρατούντων» και κρατουμένων. Και ακριβώς το στοιχείο αυτό είναι ίσως το μόνο που μπορεί να θεμελιώσει και να εξηγήσει, κατά τη γνώμη μου, τη δυνατότητα προοδευτικής μετάβασης από έναν αντιπαραθετικό-διχαστικό υποπολιτισμό των κρατουμένων προς ένα σύστημα αξιών με άξονα την ψυχολογική υποστήριξη και ενεργητική βοήθεια προς τον κρατούμενο, όπως τουλάχιστον φαίνεται ότι μπορεί να γίνει με ιδρύματα-φυλακές προσανατολισμένες στο αναμορφωτικό ιδεώδες (κατω., §12).

8. Από όσα λέχθηκαν προηγουμένως προκύπτει, νομίζω, η αναγκαιότητα διαμόρφωσης μιας άλλης θεωρίας για τον υποπολιτισμό

39. R. L. Akers - N. S. Hayner - W. Gruninger, Homosexual and Drug Behavior in Prison: A Test of the Functional and Importation Models of the Inmate System, εις: Social Problems, 21:1973, 410-422:421 (με άξονα ερευνητικού ενδιαφέροντος τα ναρκωτικά και την ομοφυλοφιλία στη φυλακή) και Ch. W. Thomas - S. C. Foster, Prisonization in the Inmate Contraculture, εις: Social Problems 20:1972, 229-239:237 (χωρίς ωστόσο να υιοθετεί μονόπλευρα τη θεωρία του «μεταφερόμενου» υποπολιτισμού). Για μιαν εξονοχυστική επισκόπηση των κατά καιρούς διεξαχθεισών εμπειρικών έρευνών ως προς τον υποπολιτισμό των κρατουμένων και για τα πορίσματα αυτών των έρευνών βλ. ιδίως το έργο του Lee H. Bowker, Prisoner Subcultures, Lexington Mass. /Toronto: Lexington Books, 1977· πρβλ. επίσης Ch. W. Thomas - D. M. Petersen, Prison Organization and Inmate Subcultures, Indianapolis: Bobbs - Merrill, 1977, σελ. 41 επ.

40. Βλ. ιδίως Al. Mandaraka-Sheppard, ανωτ. (σημ. 31), σελ. 36 επ., όπου και περαιτέρω βιβλ. παραπομένες.

της φυλακής, μιας θεωρίας δηλ. στηριγμένης όχι στον στείρο και στατικό δυισμό μεταξύ a priori «ενδογενούς» και a priori «μεταφερόμενου» υποπολιτισμού, αλλά στη δυναμική και συνεχώς ανανεούμενη έκφραση μιας αλληλενέργειας μεταξύ προσωπικού της φυλακής και κρατουμένων. Την αναγκαιότητα αυτή καλύπτει η θεωρία της αλληλεπίδρασης, που έχοντας ως γενικότερη αφετηρία τις ιδέες του William James, του George H. Mead και των μαθητών τους (symbolic interactionism)⁴¹, μπορεί να τύχει εφαρμογής και στο εδώ ερευνώμενο θέμα υπό τις ακόλουθες δύο απόψεις:

Πρώτον, από την άποψη της υποκειμενικής (φαινομενολογικής) εκτίμησης και σημασιοδότησης των καταστάσεων εκ μέρους των κρατουμένων και του φυλακτικού προσωπικού. Γίνεται δηλ. δεκτό από τη θεωρία αυτή, ότι η σημασία με την οποία αξιολογείται ένα αντικείμενο ή μια ιδέα δεν υπάρχει εγγενής μέσα σ' αυτά, αλλά προκύπτει από την απάντηση του ανθρώπου σ' αυτά. Ο άνθρωπος, επομένως, «επενδύει» το περιβάλλον του με «σημασίες» (meanings) αλλά και επηρεάζεται αντίστοιχα από αυτές μέσα από μια διαδικασία επικοινωνίας και αλληλεπίδρασης, στην οποία κύριο ρόλο διαδραματίζουν τα σύμβολα (χειρονομίες, γλώσσα). Η σημασιοδότηση αυτή αφορά ειδικότερα τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνεται κανείς αντικείμενα και ιδέες όπως: τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα των άλλων αλλά και του ίδιου του εαυτού του («ποιοί είμαστε;»), η αξιολόγηση της κατάστασης («τι γνώμη έχω για την παρούσα κατάσταση και τις επιπτώσεις της;»), οι σκοποί και προθέσεις που έχουν οι συμμετέχοντες στην κατάσταση («τι θέλουμε να επιτύχουμε;»), οι ενέργειες που είναι πρόσφορες για την επίτευξη αυτών των σκοπών («με τί

41. Για το θέμα της συμβολικής αλληλεπίδρασης ιδιαίτερη σαφήνεια παρουσιάζουν οι αναπτύξεις του Th. M. Kando στο έργο του Social Interaction, Saint Louis: C. V. Mosby Co, 1977, κεφ. 6, σελ. 104-129. Πρβλ. ακόμη J. G. Mavris - B. N. Meltzer (eds.), Symbolic Interaction. A Reader in Social Psychology, Boston: Allyn and Bacon, 1972², καθώς και τις ακόλουθες τρεις ενδιαφέρουσες προσεγγίσεις του έργου του G. H. Mead: H. Joas, G. H. Mead. A Contemporary Re-examination of his Thought, Cambridge. Mass.: The MIT Press, 1986· J. D. Baldwin, George Herbert Mead. A Unifying Theory for Sociology, Newbury Park /Beverly Hills etc.: Sage Publ., 1986 και Har. Wenzel, George Herbert Mead zur Einführung, Hamburg: Junius, 1990. Τέλος, ιδιαίτερα σημαντική για το υπό εξέταση θέμα είναι η ανάλυση της κοινωνιολογίας του G. H. Mead που επιχειρείται από τον Γ. Β. Καββαδία στο έργο του «Γενική Κοινωνιολογία, I-II», Αθήνα/Κομοτηνή : A. N. Σάκκουλας, 1983², κεφ. 5, σελ. 131-147.

μέσα θα προχωρήσουμε;») και οι αιτιολογίες για την αναλαμβανόμενη δραστηριότητα («γιατί έχουμε αυτούς τους σκοπούς;»). Βεβαίως οι προδιαθέσεις και οι προθέσεις των συμμετεχόντων σε μιαν ενέργεια ενδέχεται να επηρεάζονται με τη σειρά τους από σωρεία άλλων ατομικών ή/και κοινωνικών παραγόντων, όπως οι γενικότερες «οτάσεις», επιδιώξεις, αντίληψεις, αξίες κ.ο.κ. που έχει κανείς μέσα του ή γύρω του⁴². Γεγονός όμως είναι, κατά τη θεωρία αυτή, ότι η προσοχή κατά την εξέταση μιας κατάστασης πρέπει να εστιάζεται όχι τόσο στο άτομο ή το κοινωνικό σύστημα, αλλά στην κοινωνική αλληλεπίδραση και διεργασία μεταξύ τους. Εν όψει των δεδομένων αυτών, σε πρακτικό πλέον επίπεδο, ο τρόπος με τον οποίο θ' αντιμετωπίσθει ο κρατούμενος από το προσωπικό της φυλακής ή γενικότερα από την κοινωνία και η σημασία που θ' αποδοθεί στις προηγούμενες και μετέπειτα πράξεις του, ιδίως δε η τάση να στιγματίζεται ο κρατούμενος ως αδιόρθωτος εγκληματίας και «ξοφλημένος» ή αντίθετα να θεωρείται ως άτομο επιδεκτικό βελτίωση και κοινωνικής (επανένταξης, αποτελούν το *κρίσιμο εκείνο στοιχείο* που θα σημασιοδοτήσει τελικά την αντίληψη του κρατουμένου για τον εαυτό του και για τους άλλους, άρα και τον υποπολιτισμό του. Θετική σημασιοδότηση των πράξεων και των προοπτικών του κρατουμένου δημιουργούν, λοιπόν, σ' αυτόν αυτοπροσδοκίες για ένα καλύτερο μέλλον⁴³, ενώ αντίθετα η αρνητική σημασιοδότησή τους εμπεδώνει σ' αυτόν την αντίληψη μιας μονόδρομης εγκληματικής «σταδιοδρομίας» που καλείται ν' ακολουθήσει αναπότρεπτα μέσα σε μιαν εχθρική γι' αυτόν κοινωνία (ιδέα της «αυτοεκπληρούμενης προφητείας»⁴⁴). Αλλά και από την άλλη πλευρά, σημαντικό ρόλο για τη διαμόρφωση της συμπεριφοράς

42. Βλ. ιδίως Th. M. Kando, ανωτ. (σημ. 41), σελ. 105 επομ. και R. A. Stebbins, *Studying the Definition of the Situation: Theory and Field Research Strategies*, εις: *Canadian Review of Sociology and Anthropology*, 1972, 193-211, κατά παραπομπή του J. Heiss, *The Social Psychology of Interaction*, Englewood, Cliffs, N. J.: Prentice-Hall Inc., 1981, σελ. 180 επ. Ολόκληρη η μελέτη του Stebbins βρίσκεται επίσης δημοσιευμένη στο ανωτέρω (σημ. 41) έργο του J. G. Manis - B. N. Meltzer (eds), σελ. 337-355.

43. Η σημασία αυτή των αυτοπροσδοκιών έχει τονισθεί ήδη από ορισμένους ερευνητές, κυρίως όμως από τους Ch. W. Thomas - S. C. Foster, ανωτ. (σημ. 39), σελ. 237. Ch. W. Thomas, ανωτ. (σημ. 27), σελ. 145· G. P. Alpert, ανωτ. (σημ. 27), σελ. 172.

44. Πρβλ. ως προς το σημείο αυτό Al. Mandaraka-Sheppard, ανωτ. (σημ. 31), ιδίως σελ. 202/203.

του φυλακτικού προσωπικού παίζει ο τρόπος με τον οποίο τα στελέχη του αντιμετωπίζονται από τους κρατουμένους.

Δεύτερον, η θεωρία της αλληλεπίδρασης μπορεί να τύχει εδώ εφαρμογής από την άποψη της συνεχούς ρευστότητας του κοινωνικού γίγνεσθαι. Η διαρκής αλληλεπίδραση μεταξύ των συμμετεχόντων σε μια κοινωνική πραγματικότητα συνεπάγεται αντίστοιχα την ανάγκη μιας αδιάκοπης επανεξέτασης και επανασημασιόδηπησης των καταστάσεων τις οποίες καλούνται οι συμμετέχοντες κάθε φορά ν' αντιμετωπίσουν. Σε αντίθεση, λοιπόν, με την ψυχολογία της συμπεριφοράς (behaviourism), η θεωρία της (συμβολικής) αλληλεπίδρασης υποστηρίζει ότι τα ερεθίσματα του περιβάλλοντος δεν προδικάζουν κατά κανένα τρόπο μια συγκεκριμένη αντίδραση, πολύ περισσότερο μάλιστα αφού η τελική διαμόρφωση της ανθρώπινης συμπεριφοράς συναρτάται με πλήθος ειδικότερων και ασύλληπτων εμπειρικά παραγόντων, που και αυτοί αλληλεπιδρούν μεταξύ τους. Επομένως, κατά τη θεωρία αυτή, οι ίδιοι άνθρωποι στα ίδια ερεθίσματα ενδέχεται ν' αντιδράσουν κάθε φορά με διαφορετικό τρόπο (άρα δεν υπάρχει «ντετερμινισμός» στις ανθρώπινες πράξεις), η δε πορεία των γεγονότων να εξελίχθει αντίθετα από τις προθέσεις και προσδοκίες τους⁴⁵. Τούτο πρακτικά σημαίνει ότι, προς το παρόν τουλάχιστον, οποιαδήποτε πρόβλεψη για την περαιτέρω εξέλιξη ενός κρατουμένου μόνο σε εικασίες μπορεί να στηρίζεται. Και ακόμη, ότι, έως ένα βαθμό, κανείς κρατούμενος δεν επιτρέπεται να θεωρείται σαν αμετανόητος και αδιόρθωτος εγκληματίας⁴⁶, αλλά και ότι, αντίστροφα, για κανένα πολίτη δεν είναι εξασφαλισμένο πως θα συνεχίσει να είναι «νομοταγής» έως το τέλος της ζωής του. Βεβαίως, το μέγεθος των πιθανοτήτων προς τη μια ή την άλλη κατεύθυνση μπορεί πράγματι ν' αποτελέσει τη βάση κάποιας πρόβλεψης και πρόγνωσης για το μέλλον. Ωστόσο, η τελική μορφή που θα πάρουν τα πράγματα είναι κάτι που βρίσκεται, έως τώρα, έξω από τη σφαίρα του ανθρώπινου επιστητού, χωρίς βεβαίως αυτό ν' αποκλείει ότι εφ' όσον και καθ' όσον υπάρχουν συνεχείς προσπάθειες επίδρασης στο αποτέλεσμα, οι πιθανό-

45. Βλ. ιδίως A. K. Cohen ανωτ. (σημ. 13), σελ. 8 και J. Heiss, ανωτ. (σημ. 42), σελ. 182 επ.

46. Έτσι ορθά ο Δημ. Καρανίκας ήδη από το 1950 (Σωφρονιστική, τ. Β', Θεσσαλονίκης, σελ. 15). Ως προς παλαιότερες γνώμες περί «αβελτιώτων» εγκληματών βλ. π.χ. εις M. N. Μπακατσούλα, Γενικά Αρχαί Σωφρονιστικής, Αθήνα: A. N. Σάκκουλας, 1971, σελ. 43 επ.

τητες επίτευξής του εμφανίζονταν σαφώς αυξημένες και αγγίζουν, οριακά, τη βεβαιότητα.

9. Η θεωρία της αλληλεπίδρασης είχε έως τώρα σημαντική και ενεργητική, πράγματι, απήχηση στην stricto sensu εγκληματολογική επιστήμη, κυρίως μέσα από τη θεωρία του στιγματισμού και της ετικέτας⁴⁷. Ωστόσο, κατά περίεργο τρόπο η απηχησή της στη σωφρονιστική σκέψη και έρευνα υπήρξε έως τώρα υποτονική⁴⁸ και εντοπίζεται μόνο σε 2-3 εμπειρικές έρευνες⁴⁹. Και αυτές όμως παρουσιάζουν ελλείψεις για δύο λόγους: Πρώτον, διότι βασίσθηκαν στη θεωρία της αλληλεπίδρασης χωρίς προηγούμενη διεξοδική της μελέτη (ως θεωρητικό υπόβαθρο χρησιμοποιήθηκε απλώς το έργο του Silverman για τη θεωρία των οργανώσεων..⁵⁰)· και δεύτερον διότι δεν προχώρησαν στον συνδυασμό της θεωρίας της αλληλεπίδρασης με τις δύο άλλες συναφείς θεωρίες (του «ενδογενούς» και του «μεταφερόμενου» υποπολιτισμού), αφήνοντας έτσι τελικά ανοικτό το θέμα του κατά πόσον οι «σημασίες» που αποδίδονται στης καταστάσεις από τους

47. Βλ. πρόχειρα A. T. Scull, *Deviance and Social Control*, εις: N. J. Smelser (ed.), *Handbook of Sociology*, Newbury Park/ Beverly Hills, etc.: Sage Publ., 1988, 667-693: 677 επ. και St. Cohen, Κοινοτικός έλεγχος: Απομυθοποίηση ή επαναβεβαίωση; (εισαγωγή και μετφρ. Τηλ. Σεράση) εις: περ. Σύγχρονα Θέματα, ανωτ. (σημ. 15), 21-25. Επίσης, από την ελληνική βιβλιογραφία βλ. τη μελέτη μου «Οι σύγχρονες προοπτικές της Εγκληματολογίας», περ. «Αρμενόπουλος», 39:1985, 924-928 και τις εκεί αναφερόμενες εργασίες των Ηλ. Δασκαλάκη, Λ. Θανοπούλου, Κ. Δ. Σπινέλη, Αλ. Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου, Γ. Πανούση κ.ά.

48. Πρβλ. τις σχτ. αναφορές της Ε. Λαμπροπούλου, ανωτ. (σημ. 15) στις δύο πρώτες εργασίες της για τον υποπολιτισμό των φυλακών (1986:431 και 1987:85-86).

49. Κυρίως θα πρέπει ν' αναφερθούν εδώ οι εργασίες των A. P. Sealy - Ch. Banks, *Social Maturity, Training, Experience and Recidivism Amongst British Borstal Boys*, εις: *The British Journal of Criminology*, 11: 1971, 245-264 και της Al. Mandaraka-Sheppard, ανωτ. (σημ. 31) (ιδίως σελ. 38 επ., όπου και γενική τοποθέτηση του θέματος), καθώς και η κατά παραπομπή της τελευταίας αναφερόμενη εργασία των B. Wood - G. Wilson: *Troublemaking behaviour in a correctional institution*, εις: *American Journal of Orthopsychiatry*, 36: 1966, 785-802.

50. Βλ. D. Silverman, *The Theory of Organisations. A Sociological Framework*, London: Heinemann, 1970, ιδίως σελ. 126 επ. και 196 επ., και τις σχτ. αναφορές σ' αυτό της Al. Mandaraka-Sheppard, σελ. 38, 98. Θα πρέπει πάντως να τονισθεί ότι η θεωρία των οργανώσεων έχει αρχίσει ήδη να εισδύει και στον χώρο των ποινικών επιστημών, όπως προκύπτει και από πρόσφατες σχτ. εργασίες — βλ. π.χ. την ανέκδοτη μελέτη της Tonja Tzannetakis "Organisation Theory in the Criminal Justice System. The Case for an Organisation Theory Approach", London, περί το 1987.

κρατουμένους διαμορφώνονται κατά κύριο λόγο μέσα στη φυλακή ή μεταφέρονται σ' αυτήν απ' έξω⁵¹. Θα πρέπει πάντως να τονισθεί εδώ ότι λόγω των βασικών της αξιωμάτων για υποκειμενική εκτίμηση και συνεχή ρευστότητα των καταστάσεων, η θεωρία της αλληλεπίδρασης αντιμετωπίζει με επιφύλαξη τις κλασσικές «ποσοτικές» κοινωνιολογικές μεθόδους που στηρίζονται στη μέτρηση παραμέτρων, και αντίθετα υποστηρίζει την ανάγκη ερευνών με ποιοτικές μεθόδους και με εκτεταμένη διάρκεια (κυρίως μακρόχρονη συμμετοχική παραπήρηση και αυτοομολογούμενη συμπεριφορά των ερωτωμένων). Επομένως, η σύζευξη των υπό συζήτηση θεωριών προϋποθέτει τον σχεδιασμό και τον συντονισμό μιας σύνθετης μεθοδολογίας, ποσοτικής και ποιοτικής, πράγμα βεβαίως όχι ιδιαίτερα εύκολο.

4. ΟΙ ΝΕΟΤΕΡΕΣ ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ ΚΑΙ Η ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ

10. Ανεξάρτητα από τις παραπάνω θεωρητικές και μεθοδολογικές διαπιστώσεις για την εξέλιξη του υπό εξέταση θέματος, χρήσιμο είναι να υπογραμμισθεί εδώ ότι και η ίδια η έννοια του «υποπολιτισμού της φυλακής» έχει αρχίσει από τα μέσα της δεκαετίας '60 να μεταλλάσσει ως προς το αρχικό της περιεχόμενο και ν' αποκτά καινούργιες διαστάσεις. Δύο βασικές εξελίξεις συνεπέλεσαν σ' αυτό.

11. Από τη μια πλευρά, τα δικαιώματα των κρατουμένων άρχισαν να γίνονται περισσότερο σεβαστά τόσο στις επιμέρους χώρες όσο και σε διακρατικό επίπεδο. Ιδίως στις Ην. Πολιτείες διάφορα πολιτικά γεγονότα, όπως η ανάπτυξη του κινήματος των μαύρων μουσουλμάνων και η άρνηση ορισμένων πολιτών να συμμετάσχουν, για λόγους αντιρρήσεων συνείδησης, στον πόλεμο του Βιετνάμ, είχαν ως αποτέλεσμα τη φυλάκιση έντονα πολιτικοποιημένων ατόμων που χάρις και στις διασυνδέσεις τους με ομοιδεάτες εκτός φυλακής (π.χ. δικηγόρους, πολιτικούς) έθεσαν επιτακτικά το αίτημα για αναγνώριση δικαιωμάτων στους κρατουμένους και για τήρηση τους Συντάγματος⁵². Ορισμένες αιματηρές ταραχές και εξεγέρσεις στις αμερικανικές

51. Βλ. π.χ. Al. Mandaraka-Sheppard, ανωτ. (σημ. 31), σελ. 204 και αντίστοιχες επισημάνσεις της, στη σελ. 39, για τη μελέτη των B. Wood - G. Wilson (ανωτ., σημ. 49).

52. Βλ. ιδίως J. B. Jacobs, ανωτ. (σημ. 36), σελ. 1222 επ. και J. Irwin, ανωτ. (σημ. 9), σελ. 66 επ. Σημαντικό για την εποχή του υπήρξε, ως προς το εξεταζόμενο εδώ θέμα, το έργο "The Emerging Rights of the Confined", που εκδόθηκε από το South Carolina Dept. of Corrections, το 1972.

φυλακές και κυρίως στη φυλακή Attika N.Y. τον Σεπτέμβριο 1971 (σκοτώθηκαν 32 κρατούμενοι και 11 φύλακες⁵³) οδήγησαν τελικά τα αμερικανικά δικαστήρια σε αναθεώρηση της πολιτικής τους για μη επέμβαση στο έργο των φυλακών (το γνωστό :Hands-off-doctrine») και σε έμμεση καθιέρωση της γενικής αρχής ότι δεν μπορεί να υπάρχει «σιδερένιο παραπέτασμα» μεταξύ Συντάγματος και δικαιωμάτων του κρατουμένου (Wolff vs. McDonnell 418 US 539⁵⁴). Υπό το νέο αυτό πρίσμα, καταστάσεις όπως ο μεγάλος συνωστισμός, η έλλειψη εγκαταστάσεων υγιεινής και η πειθαρχική απομόνωση θεωρήθηκαν, υπό προϋποθέσεις, ως ερχόμενες σε αντίθεση με την τροποποιητική διάταξη (άρθρο) VIII του αμερικανικού Συντάγματος για απαγόρευση επιβολής «απανθρώπων και ασυνήθων ποινών»⁵⁵. Άλλ' η αναγνώριση δικαιωμάτων στους κρατουμένους είχε ως αναπόφευκτο επακόλου-

53. Βλ. αναλυτικά: G. D. Robin, *Introduction to the Criminal Justice System. Principles, Procedures, Practice*, New York: Harper and Row, 1980, σελ. 387 επ.

54. Βλ. την ιστορική αύτή απόφαση εις: *Supreme Court Reporter*, vol. 94A, St. Paul, Minn.: West Publishing Co., 1976, σελ. 2963-2997. Ιδίως θα πρέπει να επιστημανθεί εδώ η παράγραφος εκείνη της απόφασης (σελ. 2967), κατά την οποία: «A prisoner is not wholly stripped of constitutional protections, and though prison disciplinary proceedings do not implicate the full panoply of rights due a defendant in a criminal prosecution, such proceedings must be governed by a mutual accommodation between institutional needs and generally applicable constitutional requirements». Ως προς τις εξελίξεις σε άλλες χώρες, και ιδίως στην Ελλάδα, πρβλ. την εργασία μου «Δίκαιο Ανηλίκων και Δικαιώματα του Ανθρώπου. Παλαιότερες και νεότερες τάσεις στην Ελλάδα και το εξωτερικό» §8, σημ. 53, υπό δημοσίευση στον Τιμητικό Τόμο για τον καθηγητή Ιωάννη Δεληγιάννη, καθώς και τις αναλυτικές αναπτύξεις του Στ. Κ. Αναγωνστάκη, Σωφρονιστικό Δίκαιο, Γεν, Μέρος, Θεσσαλονίκη 1978, σελ. 140 επ. Επίσης G. D. Treverton-Jones, *Imprisonment: The Legal Status and Rights of Prisoners*, London: Sweet and Maxwell, 1989.

55. Βλ. π.χ. τις νομολογιακές αναφορές της Ed. El. Flynn, ανωτ. (σημ. 9), σελ. 119-120, καθώς και του Paul B. Paulus στην εργασία του "Prison Crowding: A Psychological Perspective", New York etc.: Springer, 1988, σελ. 14, καθώς και τη μελέτη των Ph. J. Hirschkop - M. A. Millermann, "The Unconstitutionality of Prison Life" στο συλλογικό έργο: B. A. Atkins - H. R. Glick (eds.), *Prison Protest and Politics*, Englewood Cliffs, N. J.: Prentice Hall, 1972, σελ. 87-97, όπου και άλλες ενδιαφέρουσες εργασίες για την πολιτικοποίηση του υποπολιτισμού των κρατουμένων στις Η.Π.Α. Ειδικότερα για το πρόβλημα των σχέσεων μεταξύ λευκών και μαύρων στις φυλακές της χώρας αυτής πρβλ. Leo Carroll, *Hacks, Blacks and Cons Race Relations in a Maximum Security Prison*, Lexington, Mass. /Toronto/London: Lexington Books, 1974,

θο την αντίστοιχη περιστολή της διακριτικής ευχέρειας ή και αυθαιρεσίας του φυλακτικού προσωπικού απέναντι στους κρατουμένους⁵⁶. Ιδίως η επιπήρηση των κρατουμένων θεωρήθηκε ότι πρέπει να έχει ένα περισσότερο ανθρώπινο και λιγότερο καταναγκαστικό χαρακτήρα. Ακόμη και στη διατύπωση των σχετικών σωφρονιστικών διατάξεων σημειώθηκε, όπως επισημαίνει ο Kerner⁵⁷, μια μετάβαση από το *müssen* (πρέπει) προς το *dürfen* (μπορεί). Δημιουργήθηκε έτσι ή τείνει να δημιουργηθεί τα τελευταία χρόνια μια χαλάρωση στα «δεινά της φυλάκισης», πράγμα που συνεπάγεται κατά λογική αναγκαιότητα, τουλάχιστον κατά τη θεωρία του «ενδογενούς» υποπολιτισμού, μιαν αντίστοιχη χαλάρωση στις αντιπαραθετικές σχέσεις μεταξύ φυλακτικού προσωπικού και κρατουμένου. Επομένως και ο υποπολιτισμός των φυλακών προσλαμβάνει πλέον και αυτός εννοιολογικά ένα νέο, λιγότερο αντιδραστικό περιεχόμενο.

12. Από την άλλη πλευρά, οι *τόποι διαμονής των κρατουμένων και ο τρόπος απασχόλησής τους* στους χώρους κράτησης εμφανίζονται ν' αποκτούν σταδιακά ένα νέο, ανθρωπινότερο χαρακτήρα. Στη θέση των παλαιών φυλακών-φρουρίων άρχισαν μεταπολεμικά να ιδρύονται κέντρα κράτησης με σαφώς μικρότερο όγκο και με λειτουργικό προσανατολισμό στο λεγόμενο «αναμορφωτικό ίδεώδες» (*rehabilitative ideal*), δηλ. στη δημιουργία των υλικών έκείνων και ψυχολογικών προϋποθέσεων που είναι αναγκαίες για την ενσωμάτωση του κρατουμένου στο κοινωνικό σύνολο⁵⁸. Ένας τέτοιος σκοπός προϋποθέτει βεβαίως την ενεργό συνεργασία του κρατουμένου με το προσωπικό της φυλακής, γι' αυτό και δεν μπορεί να επιτευχθεί παρά με ανθρωπιστική μεταχείρισή τους εκ μέρους του προσωπικού αυτού, «άνοιγμα» της φυλακής, και άτυπες επαφές μεταξύ προσωπικού και κρατουμένων, χωρίς τα φορμαλιστικά πλαίσια της συνεχούς και καταπιεστικής επιπήρησης, μέσα στα οποία λειτουργούσε το σύ-

56. Πρβλ. J. P. Hepburn, *The Exercise of Power in Coercive Organizations: A Study of Prison Guards*, εις: *Criminology*, 23: 1985, 145-164:159 επ. Ως προς τις επιπτώσεις που είχε αυτή η εξέλιξη στην ψυχολογική κατάσταση των σωφρονιστικών υπαλλήλων κατά την άσκηση των καθηκόντων τους (κυρίως δημιουργία αισθημάτων απομόνωσης και αδυναμίας) βλ. ιδίως E. D. Poole - R. M. Regoli, *Alienation in Prison*, εις: *Criminology*, 19: 1981, 251-270: 268.

57. H. J. Kerner, ανωτ. (σημ. 21), σελ. 350 ως προς τον έλεγχο των χώρων κράτησης κατά το παλαιότερο και νεότερο γερμανικό σωφρονιστικό δίκαιο.

58. Πρβλ. τις σχ. αναπτύξεις στο έργο μου «Ποινική Καταστολή», ανωτ. (σημ. 8), §§302 επ., σελ. 276 επ., όπου και περαιτέρω βιβλ. παραπομπές, καθώς και τη

στημα των φυλακών-φρουρίων. Σύμφωνα με όλες τις εμπειρικές έρευνες που έχουν γίνει έως τώρα⁵⁹, οι κρατούμενοι σε ιδρύματα με αναμορφωτικό προσανατολισμό αντιμετωπίζουν ευνοϊκότερα την όλη υπόθεση της φυλάκισής τους, επιδεικνύουν μεγαλύτερο πνεύμα συνεργασίας με το προσωπικό, έχουν λιγότερη μεταξύ τους συνοχή (άρα και μικρότερης σημασίας υποπολιτισμό) και παρουσιάζουν, γενικά, καλύτερες προοπτικές κοινωνικοποίησης απ' όσο οι κρατούμενοι σε φυλακές παραδοσιακού-φυλακτικού τύπου.

Βεβαίως η λειτουργία ιδρυμάτων αναμορφωτικού προσανατολισμού προϋποθέτει την ύπαρξη ενός πολύπλοκου και συνήθως πολυδάπανου προγράμματος ψυχολογικής υποστήριξης των κρατουμένων (π.χ. ομαδική ψυχοθεραπεία), καθώς και την επίτευξη μιας αρμονικής συνεργασίας μεταξύ του φυλακτικού προσωπικού και των αναμορφωτικών λειτουργιών⁶⁰. Αποτελεί αναμφισβήτητη αλήθεια ότι σε πολλές περιπτώσεις, η μια ή και οι δύο από τις προϋποθέσεις αυτές δεν μπόρεσαν να καλυφθούν ελλείψει χρημάτων, εξειδικευμένου προσωπικού ή και κατάλληλης πγεσίας του ιδρύματος. Γι' αυτό και το αναμορφωτικό ιδεώδες από τις αρχές της δεκαετίας '70 άρχισε διεθνώς να τίθεται υπό αμφισβήτηση και να σημειώνει κάμψη, χωρίς ωστόσο στη θέση του να προτείνεται κάτι περισσότερο από τα αρνητικού χαρακτήρα δόγματα του καταργητισμού (abolitionismus) ή της «ριζικής μη παρέμβασης» στην προσωπικότητα του κρατουμένου (radical non intervention)⁶¹. Οπως ορθά παρατηρήθηκε, βρισκόμα-

βιβλιοκρίσια μου για το συλλογικό έργο των "Albin Eser - Karin Cornils (Hrsg), «Neuere Tendenzen der Kriminalpolitik», Freiburg/ Br.: M.P.I. für ausländisches und internationales Strafrecht, 1987, στην «Ελληνική Επιθεώρηση Εγκληματολογίας», τ. 3-4, Δεκ. 1989, 209-211.

59. Βλ. συνοπτική επισκόπηση εις: Al Mandaraka-Sheppard, ανωτ. (σημ. 31), σελ. 27 επ. Πρβλ. επίσης Ald. D. Miller - Lloyd E. Ohlin, Delinquency and Community. Creating Opportunities and Controls, Beverly Hills/ London etc.: Sage Publ., 31-54: ιδίως 34 επ. Ιδιαίτερα θα πρέπει πάντως ν' αναφερθεί εδώ, λόγω του πρωτοποριακού της χαρακτήρα, η εργασία του O. Grusky, Organizational Goals and the Behavior of Informal Leaders, εις: The American Journal of Sociology, 65:1960, 59-67 (διαμόρφωση καλών σχέσεων φυλακτικού προσωπικού και ηγετικών κρατουμένων όταν ο σκοπός του ιδρύματος είναι αναμορφωτικός).

60. Η παρατήρηση αυτή αφορά κυρίως τις φυλακές μακροχρόνιας κράτησης και όχι εκείνες όπου η κράτηση έχει περιορισμένη διάρκεια: H. J. Steadman - J. P. Morrissey - P. Clark Robbins, Reevaluating the Custody-Therapy Conflict Paradigm in Correctional Mental Health Settings, εις: Criminology, 23:1985, 165-179.

61. Για το θέμα της «ριζικής μη παρέμβασης» πρβλ. τις εκτενείς αναπτύξεις

στε ήδη μπροστά σε μιαν ανυπαρξία σκοπών και στόχων σωφρονιστικής πολιτικής, αν και τον τελευταίο καιρό κερδίζει συνεχώς έδαφος η ιδέα για δημιουργία μικρών σωφρονιστικών «κοινοβίων» ή «χωριών». Σ' αυτά οι κρατούμενοι, με την επίβλεψη αλλά και την υποστήριξη των σωφρονιστικών αρχών, θα μπορούσαν να διαμορφώσουν τους χώρους διαμονής τους κατά τρόπον ώστε να νοιώθουν και να «λειτουργούν» σαν μια φυσιολογική κοινότητα⁶². Ανεξάρτητα, όμως, από τις δυνατότητες πραγμάτωσης μιας τέτοιας προοπτικής στο εγγύς μέλλον (κατά τη γνώμη μου, κάτι τέτοιο είναι και επιθυμητό και εφικτό) και ανεξάρτητα από τη γενικότερη τροχιά που ακολουθεί πλέον το αναμορφωτικό ιδεώδες, γεγονός είναι ότι υπάρχει ήδη μια σαφής τάση στον ευρωπαϊκό και τον αμερικανικό χώρο για ανέγερση

στο έργο του «Ποινική Καταστολή», ανωτ. (σημ. 8), §§304 επ., σελ. 279 επ., ενώ για το θέμα του καταργητισμού (abolitionismus) βλ. ιδίως τις εργασίες μου «Ποινικό Δίκαιο και Ουτοπία» (Ανακοίνωση στο 6ο Διεθνές Ανθρωπιστικό Συμπόσιο της Ελληνικής Ανθρωπιστικής Εταιρείας, 1984). εις: «Πρακτικά» του Συμποσίου, Αθήνα 1986, 151-160: 157 επ. και «Η αποκλιμάκωση της ποινικής καταστολής. Όροι και όρια», στον: Τιμητικό Τόμο «Μνήμη Ν. Χωραφά, Η. Γάφου, Κ. Γαρδίκα», τ. Β', Αθήνα/ Κομοτηνή: Α. Ν. Σάκκουλας, 1986, 153-185: 184-185 Ως προς τα αδιέξοδα στα οποία οδηγεί η στείρα αρνητική στάση του καταργητισμού απέναντι στο ισχύον ποινικοσωφρονιστικό σύστημα, χαρακτηριστικές είναι και οι ακόλουθες παραπήρησεις του Χαρ. Δημόπουλου από το έργο του "Abolitionismus", Αθήνα/Κομοτηνή: Α. Ν. Σάκκουλας, 1990, σελ. 144: «Ολοι -ανεξαιρέτως- οι καταργητικοί επιμένουν σε μια τελείως αρνητική στάση κατά την κριτική αντιπαράθεσή τους προς το ποινικό ή ευρύτερα, το καπιταλιστικό σύστημα. Πρόκειται γι' αυτό που αποκαλεί ο Scheerer, ως «κριτική της αρνητικότητας» των καταργητικών. Το πιο «ενοχλητικό» στοιχείο στην καταργητική βιβλιογραφία είναι η άρνησή της να επικεντρωθεί πάνω σε καταγραφές για την υιοθέτηση ορισμένων εναλλακτικών λύσεων, όσον αφορά το ποινικοσωφρονιστικό σύστημα. Χωρίς όμως, ένα όραμα θετικών εναλλακτικών λύσεων, λίγοι άνθρωποι θα εμπνευστούν ν' αναλάβουν πρωτοβουλία για ριζικές αλλαγές στη δομή του ποινικοσωφρονιστικού συστήματος».

62. Βλ. προς την κατεύθυνση αυτή την εργασία μου «Η ποινική καταστολή στο κατώφλι του 21ου αιώνα», περ. «Έγκλημα και Κοινωνία», τ. Α' 1987, 131—132 και, ακόμη, τις πολύ αξιόλογες αναπτύξεις του P. Scharf, ανωτ. (σημ. 8), ιδίως σελ. 142 επ., οι οποίες παίρνουν μιαν ολοκληρωμένη μορφή στο έργο των J. E. Hickey - P. Scharf "Toward a Just Correctional System", San Francisco /Washington /London: Jossey-Bass, 1980. Μιαν άλλη ενδιαφέρουσα πρόταση, με κύριο προσανατολισμό στην έκτιση της φυλάκισης κατά τρόπον ώστε να ικανοποιούνται αρμονικά οι διάφοροι σκοποί και λειτουργίες της ποινής βλ. π.χ. εις: R. Blecker, Haven or Hell? Inside Lorton Central Prison: Experiences of Punishment Justified, εις: Stanford Law Review, 42:1990, 1149-1249:1242 επ.

μικρών σε μέγεθος φυλακών και για δημιουργική απασχόληση των κρατουμένων (πρβλ. κατωτ., § 18) είτε μέσα στη φυλακή, είτε, κατά περίπτωση, και έξω από αυτήν (με άδειες κ.λπ.). Η εξέλιξη αυτή οδηγεί στη διαπίστωση ότι και από την άποψη αυτή ο υποπολιτισμός των κρατουμένων αποκτά βαθμιαία ένα περιεχόμενο απάμβλυνσης των αντιθέσεων και μεγαλύτερης ψυχικής προσέγγισης με το προσωπικό των φυλακών, στο μέτρο βέβαια που και από την πλευρά του προσωπικού, κατά τη θεωρία της αλληλεπίδρασης, επιδεικνύεται αντίστοιχη διάθεση απαμάκρυνσής του από τη νοοτροπία των παραδοσιακών σωφρονιστικών μεθόδων.

13. Παρά την ύπαρξη της αναφαινόμενης τάσης που επισημάνθηκε προηγουμένως, βέβαιο είναι ότι οι φυλακές στη μεγάλη τους πλειονότητα εξακολουθούν ακόμη να αποτελούν απλώς ένα *υπολειτουργούντα χώρο ανθρωποσώρευσης*⁶³. Τα δικαιώματα των κρατουμένων γίνονται ίσως περισσότερο σεβαστά από άλλοτε και οι όροι διαβίωσης-ανάπτυξης της προσωπικότητάς τους είναι κάπως πιο ανεκτοί. Σε γενικές, όμως γραμμές, τα προγράμματα απασχόλησης των κρατουμένων είναι μονότονα αν όχι ανύπαρκτα και οι σχέσεις με το προσωπικό χαρακτηρίζονται από τάσεις καχυποψίας και αποστασιοποίησης ή αδιαφορίας⁶⁴. Συνακόλουθα, τα αισθήματα απομόνωσης

63. Ο χαρακτηρισμός αυτός θυμίζει ίσως την αντίστοιχη παραπήρηση του Αλέξανδρου *Κουλάτσου*, παλαιού Διευθυντή στις Φυλακές Αίγινας, ο οποίος σε δημοσίευμά του είχε παρομοιάσει την ελληνική φυλακή με «ανθρωποθήκη» — βλ. περ. «Εργασία» της 5.4.1936· πρβλ. την «Ποινική Καταστολή», ανωτ. (σημ. 8), § 239, σελ. 219.

64. Βλ. π.χ. Lee H. Bowker, ανωτ. (σημ. 7), σελ. 1230, με αναφορές και στην εργασία των Ben M. Crouch - J. W. Marquart "On Becoming a Prison Guard", εις: B. M. Crouch (ed.), *The Keepers: Prison Guards and Contemporary Corrections*, Springfield, Ill.: Thomas, 1980, σελ. 63-106. Επίσης και οι Cl. Montandon - B. Crettez στην έρευνά τους (ανωτ., σημ. 21), σελ. 150, ομιλούν για «ψυχρό πόλεμο» μεταξύ προσωπικού και κρατουμένων, ίσως όμως και διότι, όπως οι συγγραφείς αυτοί αναφέρουν στην αρχή του έργου τους (σελ. 7 επ.), οι φυλακές που ερεύνησαν είχαν γίνει νωρίτερα (1974, 1979) τό θέατρο αιματηρών ταραχών και εξεγέρσεων, με θύματα και από τις δυό πλευρές. Πρβλ. ακόμη τις σχτ. αναπτύξεις του R. J. Sapsford στο βιβλίο του για τους βρεταννούς «ισοβίτες»: *Life Sentence Prisoners. Reaction, Response and Change*, Milton Keynes: Open Univ. Press, 1983 σελ. 17 επ. Ως προς την Ελλάδα, σύμφωνα με τα στοιχεία της *Ερευνητικής Ομάδας Εγκληματολογίας* (ανωτ., σημ. 20), σελ. 300 επ., 360, τα πράγματα εμφανίζονται ηπιότερα και οι συμπάθειες των κρατουμένων προς τους φύλακες είναι περίπου ισοδύναμες προς τις αντιπάθειες (47,7% υπέρ, 49,8% κατά).

και αλλοτρίωσης είναι εντονότερα, η προσφυγή στα ναρκωτικά και τις αυτοκτονίες (έστω και εικονικές) μεγαλύτερη, η εκμετάλλευση μεταξύ κρατουμένων αδιάλειπτη, και η συνοχή ή επαφή μεταξύ των κρατουμένων περιορισμένη μόνο σε κάποιες μικροομάδες ή «κλίκες»⁶⁵. Μέσα στο πλαίσιο αυτό, η *βία*, με την έννοια της σωματικής δύναμης ή ψυχολογικής πίεσης που ασκείται απροσχημάτιστα και απροκάλυπτα εις βάρος των άλλων⁶⁶, εξακολουθεί να είναι πάντοτε παρούσα στις φυλακές τόσο σε ατομικό όσο και σε ομαδικό επίπεδο. Αναλυτικότερα:

III. ATOMIKΗ ΚΑΙ ΟΜΑΔΙΚΗ ΒΙΑ

1. Μορφές εμφάνισης και αιτιολογία της ατομικής βίας

14. Η ατομική βία τις φυλακές ασκείται κατά βάση εναντίον συγκρατουμένων (πολύ λιγότερο κατά των σωφρονιστικών υπαλλήλων⁶⁷)

65. Βλ. ίδιως J. Irwin, *The Changing Social Structure of the Men's Prison*, εις: D. F. Greenberg, *Corrections and Punishment*, Beverly Hills/ London: Sage Publ., 1977, 21-40: 32 επ. και του ίδιου, ανωτ. (σημ. 9), σελ. 181 επ. Πάντως η κατάσταση φαίνεται να διαφοροποιείται ως προς τις φυλακές γυναικών, αλλά και ως προς τις φυλακές γενικότερα της Ευρώπης, όπου οι «κλίκες» είναι λιγότερες και συνήθως οι κρατούμενοι -ες προτιμούν να ζουν μόνοι -ες τους, χωρίς δηλ. να εμφανίζουν τη «δυναμική των οιμάδων» που παρατηρείται στις Η.Π.Α.: βλ. για το θέμα αυτό ίδιως τις σημαντικές, τουλάχιστον για την εποχή τους, εργασίες των M. Morris - P. Morris, ανωτ. (σημ. 27), σελ. 176 επ. και Th. Mathiesen, *The Defences of the Weak A. Sociological Study of a Norwegian Correctional Institution*, London: Tavistock, 1965, σελ. 12, 122 επ.: επίσης: R. I. Mawby, *Women in Prison: A British Study*, εις: *Crime and Delinquency*, 28: 1982, 24-39:37 επ. και Al. Mandaraka-Sheppard, ανωτ. (σημ. 31), σελ. 122 επ. Ανάλογη φαίνεται να είναι η κατάσταση και στη χώρα μας, δεδομένου ότι σύμφωνα με τα στοιχεία της *Ερευνητικής Ομάδας Εγκληματολογίας*, ανωτ. (σημ. 20), σελ. 294 επ., 357, 359, ο κρατούμενος που είναι αλληλέγγυος με τους συναδέλφους του, αλλ' εχθρικός με το προσωπικό της φυλακής συγκεντρώνει μικρό σχετικά ποσοστό (34,9%) της «μεγάλης εκτίμησης» των συγκρατουμένων του, σε αντίθεση με εκείνον που τηρεί τους κανονισμούς της υπηρεσίας χωρίς όμως να επιδιώκει ιδιαίτερη εύνοια και στενές σχέσεις με τη διεύθυνση της φυλακής, και που εκτιμάται ιδιαίτερα (77,3%) (τα ποσοστά αναφέρονται στην κλιμάκωση της εκτίμησης και όχι στη συγκριτική αξιολόγηση των επιμέρους «τύπων» κρατουμένων). Εξάλλου, περισσότερο και από την αλληλεγγύη μεταξύ κρατουμένων φαίνεται ότι εκτιμάται η «μη ενοχλητική συμπεριφορά» και η «διακριτικότητα» προς τους άλλους.

66. Πρβλ. την εργασία μου Πρί Βίας, ανωτ. (σημ. 16), σελ. 25 επ.

67. Από τα υπάρχοντα στοιχεία φαίνεται πράγματι ότι η άσκηση ατομικής βίας από τους κρατουμένους κατά των φυλάκων είναι περιορισμένη και παρουσιάζει μειω-

και μπορεί, κατά τη γνωστή ορολογία του Talcot Parsons⁶⁸, να είναι είτε «προγραμματική» (instrumental), δηλ. προσχεδιασμένη για την πραγμάτωση ενός τεθειμένου σκοπού, είτε και «δηλωτική» (expressive), δηλ. άσκοπη και απροσχεδίαστη, κατατείνουσα απλώς στην εκτόνωση ή την ικανοποίηση κάποιας εσώτερης ανάγκης. Για παράδειγμα, η βία που ασκείται από κρατούμενο για εκβίαση ή για είσπραξη κάποιου χρέους του από άλλον είναι «προγραμματική», ενώ εκείνη που προκύπτει ως αποτέλεσμα κάποιας αψιθυμικής κατάστασης σε ώρα διένεξης είναι «δηλωτική». Στην ουσία, πάντως, και οι δύο αυτές μορφές βίας ως κοινό παρανομαστή άσκησής τους έχουν την πιεστική ανάγκη του κρατουμένου ν' αποκτήσει κύρος μέσα στη φυλακή και να τονώσει έτσι την τραυματισμένη από τα «δεινά της φυλάκισης» αυτοπεποίθησή του⁶⁹.

Ανεξάρτητα όμως από τις παραπανώ επισημάνσεις, οι κύριοι λόγοι για τους οποίους ασκείται ατομική βία στις φυλακές ανάγονται συνήθως σε διαμάχες για προσβολή της τιμής (ως επίδειξη «λεβεντιάς»), σε σεξουαλικές επιθέσεις και σε πιέσεις για απόσπαση περιουσιακών κ.λπ. αγαθών. Μικρότερη σημασία εμφανίζονται εξάλλου να έχουν οι φυλετικές (ρατσιστικές) διαφορές, οι βιαιοπραγίες σε

τικές τάσεις, σε αντίθεση με την άσκηση βίας μεταξύ κρατουμένων που εμφανίζεται αυξανόμενη, τουλάχιστον στις Η.Π.Α.: Mark S. *Fleisher*, Warehousing Violence, Newbury Park/ London/ New Delhi: Sage Publ., 1989, 206 και Lee H. *Bowker*, An Essay on Prison Violence, εις: M. *Braswell* et al (eds.) (1989), ανωτ. (σημ. 8), σελ. 7-17:16. Ας σημειωθεί ότι συνήθως οι επιθέσεις κατά των σωφρονιστικών υπαλλήλων σημειώνονται όταν αυτοί επιχειρούν να συλλάβουν και να προσαγάγουν κάποιον κρατούμενο για πειθαρχικό παράπτωμα: L. A. *Bennett*, The Study of Violence in California Prisons: A Review with Policy Implications, εις: A. K. *Cohen* et.al. (eds.), ανωτ. (σημ. 9), 149-168:153· πρβλ. L. H. *Bowker*, ανωτ. (σημ. 7), σελ. 1231. Ως προς τις καταστάσεις που ευνοούν, αντιστρόφως, επιθέσεις του σωφρονιστικού προσωπικού κατά κρατουμένων βλ. π.χ. Cl. *Bartollas*, Introduction to Corrections, New York: Harper and Row, 1981, σελ. 363 επ. και J. W. *Marquart*, Prison Guards and the Use of Physical Coercion as a Mechanism of Prisoner Control, εις: Criminology, 24: 1986, 347-366.

68. B. T. *Parsons*, The Social System, New York /London: The Free Press/ Collier - Macmillan 1968 (1951¹), σελ. 49· πρβλ. σχτ. αναφορές και στην εργασία μου «Τα Οικονομικά Εγκλήματα», Αθήνα: A. M. Σάκκουλας, 1982 (σειρά «Ποινικά», αριθμ. 13), σελ. 176 και σημ. 92. Βλ. επίσης Lee H. *Bowker*, ανωτ. (σημ. 63:1989), σελ. 82, ως προς τη χρησιμοποίηση αυτής της ορολογίας για τη βία στις φυλακές.

69. Έτσι, ορθά L. H. *Bowker*, ανωτ., (σημ. 7), σελ. 1230 και A. K. *Cohen* (discussion) εις A. K. *Cohen* et al. (eds.), ανωτ. (σημ. 9), σελ. 57.

καταδότες και οι αντεκδικήσεις για παλαιότερες προσβολές⁷⁰. Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις κύριο και κάριο ρόλο πυροδότησης της βίας στις φυλακές διαδραματίζει ο παράγοντας των ναρκωτικών, τα οποία με τις φαρμακοδυναμικές τους επιπτώσεις τείνουν να φορτίζουν ακόμη περισσότερο την ήδη ηλεκτρισμένη και πολλές φορές εκρηκτική ατμόσφαιρα των φυλακών⁷¹. Πάντως, διαφοροποιήσεις παρατηρούνται ως προς την ποιότητα και την έκταση της βίας και ως προς τις ιδιότητες δράστη και θύματος⁷² ανάλογα με ειδικότερους παράγοντες όπως το είδος της φυλακής⁷³, ο βαθμός παραγωγικής απασχόλησης⁷⁴, το φύλο των κρατουμένων⁷⁵ κλπ. Γενικά έχει διαπι-

70. Τούτο προέκυψε και από έρευνα έξι αμερικανικών φυλακών, στις τρεις από τις οποίες, πάντως, υπήρχε μεγάλος αριθμός κρατουμένων με ψυχολογικές διαταραχές: L. A. Bennett, ανωτ. (σημ. 67), 152 επ. Για πληρέστερη παρουσίαση και ανάλυση του όλου θέματος βλ. ιδίως L. H. Bowker, *Prison Victimization*, New York/ Oxford: Elsevier, 1980, ιδίως σελ. 1 επ., 19 επ., και του *idem*, *Corrections. The Science and the Art*, New York: Macmillan Publ. Co., 1982, σελ. 262 επ.

71. Για το θέμα αυτό βλ. ιδίως *Council of Europe, Le droghe e la prigione. Atti de VI seminario internazionale di studio, Messina-Palermo, 6-12.12.1982*, passim.

72. Σχετικά με τις ιδιότητες αυτές βλ. ιδίως τις αναπτύξεις των Al. Mandaraka-Sheppard, ανωτ. (σημ. 31), σελ. 198 και F. H. Walkey - D. Ross Gilmour, *The Relationship between Interpersonal Distance and Violence in Imprisoned Offenders*, εις: *Criminal Justice and Behavior* 11: 1984, 331-340, από όπου προκύπτει ότι συνήθως στη βία της φυλακής εμπλέκονται άτομα με δύσκολες διαπροσωπικές σχέσεις και αρνητική ιδέα για τον εαυτό τους. Ως προς τις αυξημένες εκδηλώσεις βίας από άτομα με ψυχοπαθολογικές διαταραχές πρβλ. H. Toch - K. Adams, *Pathology and Disruptiveness Among Prison Inmates*, εις: *Journal of Research in Crime and Delinquency*, 23:1986, 7-21.

73. Πρβλ. τη βιβλιογραφική τεκμηρίωση ανωτ. §12, σημ. 56.

74. Πρβλ. κατωτ., §18 και σημ. 85, 86.

75. Ως προς τις ειδικότερες ιδιότητες της γυναικας ως κρατουμένης βλ., εκτός από τις εργασίες των Al Mandaraka- Sheppard και R. I. Mawby που σημειώθηκαν ανωτέρω (αντίστοιχα: σημ. 31 και 61) και τις εξής: Rose Giannobardo, *Society of Women. A Study of a Women's Prison*, New York/ London/ Sydney: J. Wiley and Sons, 1966, και της *idem*, *Social Roles in a Prison for Women*, εις: *Social Problems*, 13:1966, 268-288· Ch. R. Tittle, *Inmate Organization: Sex Differentiation and the Influence of Criminal Subcultures*, εις: *American Sociological Review*, 34:1969, 492-505:503 επ. (διαπιστώθηκε τάση των γυναικών να συγκροτούν μικρές ομάδες παρέας, σε αντίθετη με τους άνδρες συγκρίσιμου δείγματος, που τείνουν να ενταχθούν σε μια «γενικότερη συμβιωτική οργάνωση»). Πρβλ. επίσης M. Dürkop - G. Hardtmann (Hrsg), *Frauen in Gefängnis*, Frankfurt a. M. : Suhrkamp, 1978.

στωθεί ότι παράγοντες που ευνοούν την ατομική βία στις φυλακές και των οποίων, επομένως, επιβάλλεται η σοβαρή αντιμετώπιση από τις υπεύθυνες αρχές είναι μ. á. οι εξής⁷⁶: Η γειτνίαση, ή συγκατοίκηση πιθανών θυμάτων με θύτες, η έλλειψη ενδιαφέροντος των αρμοδίων να επιλύουν τις διαφορές μεταξύ κρατουμένων ή ν' αποτρέπουν εξαρχής τις αντεγκλήσεις (π.χ. απαγορεύοντας τα προσβλητικά παρωνύμια μεταξύ κρατουμένων), η ήπια πειθαρχική ή άλλη μεταχείριση όσων βιαιοπραγούν (π.χ. μη λήψη υπόψη της βίαιης διαγωγής τους κατά τη σύνταξη της σχετικής έκθεσης για υφ' όρον απόλυτη: á. 110§2, 106 Π.Κ.), η ανεπαρκής επιτήρηση της συμπεριφοράς των ταραξιών κρατουμένων και, σε γενικότερο επίπεδο, η λειτουργική αποδιοργάνωση της φυλακής, με αποτέλεσμα τη σύσταση συμμοριών και κλικών από επίφοβους κρατουμένους, ή, αντίστροφα, η δρακόντεια επιβολή μέτρων πειθαρχίας και περιορισμών ως προς την κίνηση των κρατουμένων και ως προς τις επαφές τους με τον έξω κόσμο⁷⁷, με αποτέλεσμα την όξυνση των «δεινών της φυλάκισης» και τη δημιουργία συνεχούς εκνευρισμού στις σχέσεις των κρατουμένων-μεταξύ τους και με το προσωπικό.

2. Διαφοροποίηση της ατομικής από την ομαδική βία

15. Σε πολλές περιπτώσεις οι παράγοντες που ευνοούν την ατομική βία μπορούν να οδηγήσουν και στην πρόκληση της ομαδικής βίας (π.χ. στάσεις, εξεγέρσεις) ή στη μετάβαση από την πρώτη μορφή βίας στη δεύτερη. Ωστόσο η ομαδική βία, η οποία θα εξετασθεί στη συνέχεια, έχει δύο ειδικότερα γνωρίσματα που τη διαφοροποιούν σημαντικά από την ατομική βία:

*Πρώτον, υπόκειται στις επιδράσεις της λεγόμενης ψυχολογίας του πλήθους*⁷⁸. Αυτοί που συμμετέχουν σ' ένα πλήθος τείνουν,

76. Πρβλ. ίδιως L. H. Bowker, ανωτ. (σημ. 67) και H. Toch, Social Climate and Prison Violence, εις: M. Braswell et al (eds.), ανωτ. (σημ. 8), σελ. 37-46 (ά' δημοσίευση εις: Federal Probation, 42:1978, 21-25).

77. Ιδιαίτερα θα πρέπει, νομίζω, να τονισθεί στο σημείο αυτό το έντονο συναισθηματικό και οργανικό αδιέξοδο που δημιουργείται στον κρατούμενο από την αναγκαστική στέρηση γενετήσιων σχέσεων με το άλλο φύλο. Ισως μια ευρύτερη αντίληψη ως προς το θέμα αυτό, με χορήγηση κάποιων ενδιάμεσων αδειών εξόδου από τη φυλακή λόγω «καλής διαγωγής», να μετρίαζεν κάπως το πρόβλημα —βλ. για το όλο θέμα ίδιως: Claudia Stöckle-Niklas, Das Gefängnis. Eine eingeschlechtliche Institution, Bonn: Forum Verlag Godesberg, 1989.

78. Για τις αναπτύξεις που ακολουθούν βλ. ίδιως J. Harrington, Violence in

όπως έχει διαπιστωθεί, να ενεργούν σαν ένας άνθρωπος, με μια ψυχή. Παρουσιάζουν δηλ. μιαν ομοιογένεια και σύμπνοια στις ιδέες, τις πεποιθήσεις, τη δράση και τα συναισθήματά τους, πράγμα που αποδίδεται συνήθως σε αλληλεπίδραση, μιμητισμό, υποβολή ή συναισθηματική μεταδοτικότητα (*contagion*). Επιπλέον εμφανίζουν μιαν έντονη συναισθηματική ένταση, που φθάνει συνήθως τα όρια της υστερίας, και μιαν αντίστοιχη υποτονικότητα στην ανάπτυξη έλλογης σκέψης και δράσης. Κυριαρχεί επομένως ο πρωτόγονος και αρχέτυπος, κατά την ορολογία του Jung, τρόπος συμπεριφοράς, που ισοπεδώνει και εκμηδενίζει κάθε ανώτερο πνευματικό χαρακτηριστικό του συγκεκριμένου ατόμου. Μέσα στα πλαίσια αυτά το άτομο νοιώθει ιδιαίτερα ισχυρό και ικανό γιά κάθε ενέργεια, αφενός διότι μέσα στην ανωνυμία του πλήθους οι ευθύνες του φαίνονται να χάνονται και, αφετέρου διότι, εν πάσῃ περιπτώσει, έχει την αίσθηση πως προστατεύεται για ο, τιδήποτε και αν συμβεί από τη μεγάλη μάζα των ομοιδεατών του. Οι εκδηλώσεις βίας αποτελούν έτσι ένα συνηθισμένο φαινόμενο της ψυχολογίας του πλήθους, πολύ περισσότερο μάλιστα όταν το πλήθος αυτό αισθάνεται καταπιεσμένο, «μην έχοντας να χάσει τίποτε άλλο παρά μόνο τις αλυσίδες του», και όταν επικεφαλής του πλήθους βρίσκονται άτομα με εμπρηστικές ρητορικές ικανότητες και ηγετική αναγνώριση. Είναι φανερό ότι υπό ορισμένες παράλληλες προϋποθέσεις, που με κλασσικό τρόπο έχει αναλύσει ο Niels Smelser⁷⁹, οι εκδηλώσεις ομαδικής βίας μπορούν να προσλάβουν (και) στις φυλακές διαστάσεις δραματικές και κατά πολύ ευρύτερες

Groups, εις: Norman Tutt (ed.), *Violence*, London: H. M. Stationery Office, 1976, 166-191, κυρίως 187 επ. και, ειδικότερα από την άποψη της θεωρίας της αλληλεπίδρασης: M. Brown - A. Goldin, ανωτ. (σημ. 37), σελ. 149 επ. και Sam Wright, *Crowds and Riots. A Study in Social Organization*, Beverly Hills/ London: Sage Publ. 1978, ιδίως σελ. 23.

79. Βλ. N. J. Smelser, *Theory of Collective Behaviour*, New York/ London: The Free Press —Collier - Macmillan, 1962, ιδίως κεφ. VIII, σελ. 222 επ. και Nik. X. Tátos, Ειδικά Θέματα Κοινωνιολογίας, Αθήνα/Κομοτηνή: A. N. Σάκκουλας, 1986², ιδίως σελ. 149 επ. Μια παραλλαγή του θεωρητικού μοντέλου του Smelser χρησιμοποιήθηκε κατά την έρευνα για τη «Βία στα Γήπεδα», που πραγματοποιήθηκε υπό την επιστημονική ευθύνη μου κατά την περίοδο 1986-1988· βλ. Νέστορα E. Kourákη και Συνεργατών, 'Εκθεση για τη Βία στα Ελληνικά Γήπεδα, υπό δημοσίευση στον Τιμητικό Τόμο που εκδίδεται από το Πάντειον Πανεπιστήμιο για τον Ηλία Δασκαλάκη, §§28 επ. και Xr. E. Τσουραμάνη, Η συμπεριφορά των Hooligans, Αθήνα/Κομοτηνή: A. N. Σάκκουλας, 1988, σελ. 30 επ., 36 επ.

σε σημασία από εκείνες της απλής ατομικής βίας.

Δεύτερον, η ομαδική βία, σε αντίθεση με την ατομική βία, στρέφεται κυρίως κατά του προσωπικού και των εγκαταστάσεων της φυλακής και όχι κατ' άλλων συγκρατουμένων, εκτός βέβαια εάν πρόκειται για συγκρούσεις μεταξύ «συμμοριών» μέσα στη φυλακή. Η ομαδική βία είναι συνάμα «δηλωτική»⁸⁰, μη προσχεδιασμένη, και εμφανίζεται ως πράξη απελπισίας και ξεσπάσματος. Συνήθως οι στασιαστές κρατούμενοι γνωρίζουν ότι η εξέγερσή τους θα κατασταλεί και ότι ίσως θα καταπνιγεί στο αίμα. Θεωρούν όμως πως έχουν πια φθάσει στο τελευταίο σκαλί της αντοχής και ελπίζουν πως ακόμη και αν τελικά υποκύψουν, το πρόβλημά τους θα έχει προλάβει να γίνει ευρύτερα γνωστό, έτσι ώστε η Πολιτεία, κάτω από την πίεση της κοινής γνώμης, να πάρει κάποια μέτρα για τη βελτίωση της κατάστασής τους. Όπως παρατηρήθηκε ορθά, η απελπισμένη κίνηση της εξέγερσης ως «δηλωτικής» ενέργειας, φανερώνει κατά βάση την έλλειψη ψυχραμίας αλλά και τα αισθήματα αδυναμίας των κρατουμένων. Αντίθετα, οι κρατούμενοι που αισθάνονται ότι βρίσκονται σε θέση ισχύος, θ' αποφύγουν συνήθως τη «λύση» της εξέγερσης και θα επιδιώξουν την καλυτέρευση των όρων διαβίωσής τους με άλλους, περισσότερο ορθολογικούς τρόπους πίεσης (π.χ. νομικές ενέργειες) ή και με απευθείας διαπραγματεύσεις με την ηγεσία της φυλακής⁸¹.

16. Κατά κανόνα η ομαδική βία στις φυλακές δεν επισυμβαίνει αυτόμata, σαν «κεραυνός εν αιθρίᾳ». Η έκρηξή της αποτελεί, αντίθετα, το αποκορύφωμα ενός υποβόσκοντος κλίματος δυσαρέσκειας και συγκρούσεων, που με τη σειρά του οφείλεται σε σειρά ειδικότερων παραγόντων. Τα «δεινά της φυλάκισης» (στερήσεις ελευθερίας, υλικών αγαθών, ετεροφιλικών σχέσεων, αισθήματος αυτοσεβασμού και ασφάλειας) αποτελούν, όπως αναφέρθηκε ήδη (§2), τον βασικό πυρήνα διαμόρφωσης ενός ευνοϊκού εδάφους για την ανάπτυξη της ομαδικής βίας. Επίσης, προς την ίδια κατεύθυνση οδηγεί η γενικότερη ψυχολογία του κρατουμένου. Ο τελευταίος θεωρεί πως βρίσκεται άδικα μέσα στη φυλακή (οι δικαιολογίες είναι εύκολο να βρεθούν) και

80. Ενδιαφέρον είναι να σημειωθεί ότι ο Herbert Blumer στην κλασσική εργασία του "Outline of Collective Behavior" (ανωτ., σημ. 1), σελ. 32 επ., χρησιμοποιεί εδώ τον χαρακτηριστικό όρο «(εκ)δηλωτικό πλήθος» (expressive crowd).

81. Πρβλ. R. W. Wilsnack, Explaining Collective Violence in Prisons: Problems and Possibilities, εις: A. K. Cohen et al (eds.), ανωτ. (σημ. 9), σελ. 61-78 και ιδίως σελ. 62 επ., 73 επ.

πως είναι θύμα της κοινωνικής αδικίας. Διακατέχεται έτσι από αίσθημα άρνησης και δυσπιστίας προς τον ευρύτερο κρατικό μηχανισμό, κυρίως όμως προς τους σωφρονιστικούς υπαλλήλους, ως ορατούς και άμεσους εκπροσώπους αυτού του μηχανισμού⁸². Εξάλλου ο πληθυσμός της φυλακής αποτελείται κατά βάση από δράστες βαριάς εγκληματικότητας (οι υπόλοιποι εγκληματίες αντιμετωπίζονται συνήθως με εξωιδρυματικές ποινές), από άτομα δηλ. που κατά τεκμήριο παρουσιάζουν, σύμφωνα με την τυπολογία του Merton (ανωτ., σημ. 16), μιαν «ακοινωνική» ή «αντιακοινωνική» στάση απέναντι των άλλων, καθώς και μια παράλληλη τάση εξοικείωσης με τον λεγόμενο υποπολιτισμό του εγκλήματος και της βίας. Ωστόσο όλη αυτή η ψυχολογική επιβάρυνση των κρατουμένων, αν και δημιουργεί φορτισμένη ατμόσφαιρα στη φυλακή, δεν είναι από τη φύση της ούτε αναγκαία ούτε ικανή για την πρόκληση της ομαδικής βίας, εκτός εάν φθάσει σε αφόρητη ένταση και συνυπάρξει με καταστάσεις όπως η διοικητική δυσλειτουργία και η υποστήριξη ή προβολή της εξέγερσης από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης⁸³. Ειδικότερα:

3. Παράγοντες που ευνοούν την ομαδική βία

a) Η κατάσταση των κρατουμένων

17. Το ερώτημα που τίθεται εν προκειμένω είναι: Σε ποιές περιπτώσεις μπορεί άραγε να θεωρηθεί ότι η κατάσταση των κρατουμένων γίνεται τόσο αφόρητη, ώστε να βρίσκει εκτόνωση (μόνο) στην απεγνωσμένη ομαδική βία; Για την απάντηση σ' αυτό το ερώτημα μπορεί κανείς να διακρίνει δύο ειδών παράγοντες, που διαδραματίζουν ένα σημαντικό ρόλο: τους «ιδρυματικούς», δηλ. παράγοντες σχετιζόμενους με τις στερήσεις που προέρχονται από το περιβάλλον της φυλακής, και τους «ατομικούς», δηλ. αναγόμενους στην προσωπικότητα των κρατουμένων.

82. Βλ. αντί άλλων H.-J. Kerner, ανωτ. (σημ. 21), §13 Rdnr, 78-81, σελ. 347 με παραπομπές κυρίως στις εμπειρικές εργασίες των St. Harbordt, ανωτ. (σημ. 26), σελ. 31 επ. και H.-Chr. Hoppensack, Über die Strafanstalt und ihre Wirkung auf Einstellung und Verhalten von Gefangenen, Göttingen: Otto Schwartz, 1969², σελ. 42 επ.

83. Πρβλ. τη σχτ. ταξινόμηση των παραγόντων που επιφέρουν ταραχές ή εξέγερσεις στη φυλακή από την American Correctional Association στην έκδοσή της "Riots and Disturbances in Correctional Institutions: A Discussion of Causes, Preventive Measures and Methods of Control", Maryland 1981, σελ. 1 επ.

Οι εμπειρικές έρευνες που έχουν διεξαχθεί ως προς τους *ιδρυματικούς* παράγοντες και τη σχέση τους π.χ. με πειθαρχικές ποινές ή με εξεγέρσεις υπογραμμίζουν ιδιαίτερα εδώ τη σημασία της εδαφικότητας και της *στενότητας του διαθέσιμου χώρου*⁸⁴, ο οποίος κατά τις διεθνείς προδιαγραφές δεν θα πρέπει να είναι μικρότερος από 30 μ.³ για κάθε ατομικό κελλί και 6μ.² κατ' άτομο για κάθε κοινό κοιτώνα (ά. 38 Κωδ. ΜεΚ/1989 και ά. 13§ 2 Σωφρ. Κ/1967), εφόσον βεβαίως ο κρατούμενος περνά τον περισσότερο χρόνο του μέσα εκεί. Τα αποτελέσματα μιας τέτοιας στενότητας χώρου φαίνεται ότι είναι αρνητικότερα σε μεγάλους θαλάμους, χωρίς δηλ. παραπετάσματα ή άλλες διαρρυθμίσεις που θα επιτρέπειν τη δυνατότητα κάποιας προσωπικής ζωής, ή όταν ο πληθυσμός είναι ανόμοιος (π.χ. αλλοδαποί με ημεδαπούς) και δεν υπάρχει περιθώριο (καλής) επικοινωνίας, ή ακόμη όταν δημιουργούνται μέσα στη φυλακή ομοιογενείς «κλίκες» από επίφοβους κρατουμένους⁸⁵. Θα πρέπει πάντως να τονισθεί ότι η *στενότητα του χώρου* (*density*) δεν ταυτίζεται απαραίτητα με την έννοια του *υπερπληθυσμού* (*overcrowding*), που σημαίνει απλώς την ύπαρξη πάρα πολλών καταδίκων μέσα στη φυλακή, χωρίς δηλ. ν' αποκλείεται ότι ο διαθέσιμος χώρος του κάθε καταδίκου μέσα σ' αυτή τη φυλακή είναι επαρκής⁸⁶. Βεβαίως σε μεγάλες φυλακές οι *απόλυτοι* αριθμοί πειθαρχικών πολλών είναι ευλόγως υψηλότεροι, γεγονός που δίνει την εντύπωση μεγαλύτερου κλίματος απειθαρχίας. Είναι εξάλλου παρατηρημένο ότι στις μεγάλης χωρητικότητας φυλακές συνήθως το προσωπικό είναι αναλογικά λιγοστό (άρα λιγότερες οι επαφές με τους κρατουμένους) και οι συνθήκες διαβίωσης

84. Βλ. ίδιως Ed. I. *Megargee, Population Density and Disruptive Behavior in a Prison Setting*, εις: A. K. Cohen et al. (eds.), ανωτ. (σημ. 9), 135-144; 141· P. L. Nacci - H. E. Teitelbaum - J. Prather, *Population Density and Inmate Misconduct Rates in a Federal Prison System*, εις: *Federal Probation*, June 1977, 26-31 και G.G. Gaes - W. J. McGuire, *Prison Violence: The Contribution of Crowding versus Other Determinants of Prison Assault Rates*, εις: *Journal of Research in Crime and Delinquency*, 22: 1985, 41-65· πρβλ. επίσης την επισκόπηση προγενέστερων έρευνών και τα πορίσματα ειδικής έρευνας του P. B. Paulus, ανωτ. (σημ. 55), σελ. 14 επ.

85. Βλ. Al. *Mandaraka-Sheppard*, ανωτ. (σημ. 31), σελ. 22 και R. W. Wilsack, ανωτ., (σημ. 81), σελ. 69 επ., όπου και άλλες βιβλ. παραπομές.

86. D. Stokols, *On the Distinction Between Density and Crowding: Some Implications for Future Research*, εις: *Psychological Review*, 79:1972, 275-277, κατά παραπομπή του P. B. Paulus, ανωτ. (σημ. 55), σελ. 8.

είναι τραχύτερες (κατά κανόνα πρόκειται για πεπαλαιωμένες φυλακές «μείζονος ασφαλείας»). Το μεθοδολογικό σφάλμα που γίνεται όμως εδώ είναι η μη αναγωγή των απόλυτων αριθμών σε σχετικούς και, ακόμη, η ταύτιση και σύγχυση της παραμέτρου «υπερπληθυσμός» με άλλες συναφείς αλλά ξεχωριστές παραμέτρους, όπως η αναλογία του προσωπικού και το είδος της φυλακής⁸⁷. Εάν, πάντως, ο παράγοντας «υπερπληθυσμός» απομονωθεί από τους άλλους, τότε κατά τα υπάρχοντα στοιχεία, η σημασία του εμφανίζεται μάλλον μειωμένη⁸⁸. Επίσης από τα στοιχεία αυτά προκύπτει ότι γενικά οι κρατού-

87. Έται ορθά: D. P. *Farrington* - Chr. P. *Nuttall*, Prison Size, Overcrowding, Prison Violence and Recidivism, εις: M. *Braswell et al.* (eds.), ανωτ. (σημ. 8), 113-131:115 επ. και Ed. I. *Megargee*, ανωτ. (σημ. 84), σελ. 140.

88. Πρβλ. Ed. I. *Megargee*, ανωτ. (σημ. 84), σελ. 141 επ. και Jon. L. *Freedman*, Crowding and Behavior, San Francisco: W. H. Freeman and Co, 1975, σελ. 80. Η παρατήρηση πάντως αυτή έχει, πιστεύω, θεωρητική αξία, διότι στην πράξη ο υπερπληθυσμός κατά κανόνα συμπίπτει με τη στενότητα του χώρου και επομένως η επιτυχής αντιμετώπιση του κρίνεται ως πρωταρχική προϋπόθεση εύρυθμης λειτουργίας των φυλακών. Από την άποψη αυτή το πρόβλημα του υπερπληθυσμού των φυλακών έχει αποτελέσει κατά τα τελευταία έτη αντικείμενο σύντονης μελέτης και νομοθετικής επεξεργασίας των περισσότερων ευρωπαϊκών και αμερικανικών χωρών, ιδίως σε συνδυασμό με την προώθηση εναλλακτικών μέτρων στη θέση της ποινής κατά της ελευθερίας. Σημειώνονται στη συνέχεια, με χρονολογική σειρά, ορισμένες από τις σημαντικότερες σχ. εργασίες της ξενόγλωσσης βιβλιογραφίας: *Parliamentary All-Party Penal Affairs Group*. Too Many Prisoners. An examination of ways of reducing the prison population, Chichester /London: Barry Rose Publ., 1980 · Andr. *Rutherford*, Prisons and the Process of Justice. The Reductionist Challenge, London: Heinemann, 1984, ιδίως σελ. 121 επ.: Arth. *Kreuzer*, Gefängnisüberfüllung. Eine kriminalpolitische Herausforderung, εις: Festschrift für Günter Blau με επιμ. έκδ. (Hrsg) από τους H. *Schwind et al.*, Berlin/ New York: de Gruyter, 1985, 459-486· R. *Oberheim*, Gefängnisüberfüllung, εις: Zeitschrift für Strafvollzug und Straffälligenhilfe, 34: 1985, 15-22 και του ίδιου, Gefängnisüberfüllung, Frankfurt a. M. : Peter Lang, 1985· Joh: *Schmidt*, Überbelegung im Strafvollzug, Frakfurt a. M. 1986· Bevölkerungsentwicklung und Haftplatzbedarf, θεματικό αφίερωμα εις: Kriminologisches Journal, 18: 1986, 290-304· Martin Killias, Überfüllte Gefängnisse — Was nun? εις: J. *Schuh* (Hrsg), Aktuelle Probleme des Straf- und Massnahmenvollzugs, Grünsch, 1987, 83-114· B. Hesener, Bevölkerungsbewegung und Strafvollzugsbelegung, εις: Zeitschrift für Strafvollzug und Straffälligenhilfe, 36:1987, 195-206· S. *Evans Skovron*, Prison Crowding, εις: J. E. *Scott - Tr. Hirschi* (eds.), Controversial Issues in Crime and Justice, Newbury Park etc.: Sage Publ., 1988, 183-198. Vivien *Stern*, Imprisoned by Our Prisons. A programme of Reform, London/Sydney/Wellington: Unwin, 1989· The First Stop in a Crowded System, ειδ. αφιέρωμα του περ. Corrections Today, June 1990 ,vol. 52, No 3), ιδίως σελ. 16 επ.

μενοί προτιμούν να νοιάθουν περισσότεροι μαζί στον ίδιο χώρο, παρά απομονωμένοι, αρκεί πάντως να έχουν συγχρόνως τη δυνατότητα μιας ιδιωτικής ζωής (*privacy*) και του συνδεόμενου με αυτήν χώρου, όταν αισθανθούν τη σχετική ανάγκη⁸⁹.

18. Δύο ακόμη ιδρυματικοί παράγοντες που φαίνεται να έχουν ιδιαίτερη σημασία για τις εκδηλώσεις απειθαρχίας και βίας στη φυλακή είναι αφενός το είδος της φυλακής (ανοικτή / κλειστή, προσανατολισμένη στο αναμορφωτικό ιδεώδες ή στους παραδοσιακούς φυλακτικούς σκοπούς) και αφετέρου η έκταση απασχόλησης του κρατουμένου μέσα σ' αυτήν. Αναφέρθηκε ήδη (§12) ότι κατά τα διαθέσιμα ερευνητικά στοιχεία, οι κρατούμενοι σε *ιδρύματα αναμορφωτικού τύπου* επιδεικνύουν μεγαλύτερο πνεύμα συνεργασίας με το προσωπικό της φυλακής και έχουν μεγαλύτερες προοπτικές κοινωνικοί-ησης από όσο οι κρατούμενοι σε παραδοσιακές φυλακές. Κάτι ανάλογο μπορεί να λεχθεί και για το συναφές αλλά ξέχωρο θέμα της απασχόλησης των κρατουμένων: Η εκπαίδευση, η επαγγελματική επιμόρφωση, η εργασία, η σωματική άσκηση και η ψυχαγωγία είναι δραστηριότητες οι οποίες, εφόσον γίνονται με ευχάριστο και όχι μονότονο ή βεβιασμένο τρόπο, «γεμίζουν» τη ζωή του κρατουμένου και περιορίζουν σημαντικά την ψυχολογική του επιβάρυνση μέσα στη φυλακή, ενώ συνάμα βοηθούν και στη μελλοντική του κοινωνική ενσωμάτωση⁹⁰. Ακόμη και η ανέγερση εγκαταστάσεων μέσα στη φυλακή από τους ίδιους τους κρατούμενους (π.χ. διαμόρφωση χώρων για αθλοπαιδιές) έχει αποδειχθεί ότι ασκεί σ' αυτούς μιαν ιδιαίτερα ευεργετική ψυχολογική επίδραση⁹¹. Άλλα και αντίστροφα: κρατούμενοι

89. Θα μπορούσαν π.χ. οι κρατούμενοι να έχουν κλειδί για το κελλί τους (φυσικά ένα δεύτερο κλειδί θα είχαν συγχρόνως και οι σωφρονιστικοί υπάλληλοι), ώστε να μπορούν ν' απομονώνονται κάποια στιγμή στον «δικό τους» χώρο ή και για ν' αποφέγγουν επιθέσεις από άλλους κρατουμένους: Ed. El. *Flynn*, ανωτ., (σημ. 9), σελ. 127, 125.

90. St. D. *Dillingham* - R. H. *Montgomery, Jr.*, *Prison Riots: A Corrections' Nightmare Since 1774*, εις: M. Braswell et al. (eds.), ανωτ. (σημ. 8), 19-35, 23 επ. και Ed. El. *Flynn*, ανωτ. (σημ. 9), 128. Ανάλογες διαπιστώσεις προέκυψαν και από την έρευνα των λόγων εξέγερσης σε γαλλικές φυλακές: J. *Sacotte*, *Trente ans de politique criminelle en matière rénitentiaire*, εις: Archives de Politique criminelle, 3:1977, 75-107: 98 επ.

91. H. *Toch* (discussion), εις A. K. *Cohen* et al. (eds.), ανωτ. (σημ. 9), σελ. 145.

που υποαπασχολούνται με ανούσιο τρόπο ή μένουν αδρανείς και συγχρωτίζονται μεταξύ τους χωρίς σκοπό μέσα σε μια κλειστή φυλακή φυλακτικού τύπου, είναι πολύ πιθανό να εμφανίσουν κάποια στιγμή συμπτώματα απειθαρχίας ή ακόμη και εκδηλώσεις ομαδικής βίας, η οποία, αν μη τι άλλο θα ήταν πρόσφορη να «σπάσει τη ρουτίνα» της ατέλειωτης καθημερινότητας⁹².

19. Εκτός από τους ιδρυματικούς παράγοντες που αναπτύχθηκαν ήδη, την κατάσταση των κρατουμένων προς την κατεύθυνση της ομαδικής βίας μπορεί να επηρεάσουν επίσης και ορισμένοι ατομικοί παράγοντες, συνδεόμενοι με τις επιμέρους ιδιότητες και την εγένει προσωπικότητα των κρατουμένων. Η ηλικία φαίνεται να παίζει εδώ ένα σημαντικό ρόλο, κυρίως από την άποψη ότι οι νεαροί κρατούμενοι και ιδίως αυτοί που δεν είναι έγγαμοι ή και δεν έχουν παιδιά, παρουσιάζουν γενικώς μεγαλύτερη απειθαρχία⁹³. Το γεγονός αυτό μπορεί ν' αποδοθεί στα αυξημένα προβλήματα και τις λεπτές ψυχολογικές ισορροπίες της (μετ)εφηβικής ηλικίας, σε συνδυασμό και την απουσία του αισθήματος εθύνης το οποίο θα ήταν σε θέση να ενισχύσει η δημιουργία μιας οικογένειας. Επίσης, το πότε έχει εισαχθεί ένα άτομο στη φυλακή και πότε θ' απολυθεί ενδέχεται να έχει για το υπό εξέταση θέμα κάποια σημασία, κυρίως εάν λάβει κανείς υπόψη του τη συναφή συζήτηση για τη σχέση της ιδρυματοποίησης με τον χρόνο της εκτιόμενης ποινής (ανωτ., §6). Υποτίθεται δηλ. ότι οι νεοεισαγόμενοι κρατούμενοι παρουσιάζουν περισσότερα στοιχεία απειθαρχίας και ότι το ίδιο συμβαίνει με εκείνους των οποίων η (υφ' όρον) απόλυτη δεν προβλέπεται να γίνει πριν απ' ένα ή περισσότερα χρόνια. Ωστόσο, οι υποθέσεις αυτές δεν φαίνεται να έχουν ακόμη επιβεβαιωθεί εμπειρικά από τις υπάρχουσες έρευνες, των οποίων τα αποτελέσματα εμφανίζονται να διαφέρουν κατά περίπτωση⁹⁴. Μεγαλύ-

92. Πρβλ. J. Harrington, ανωτ. (σημ. 78), σελ. 173.

93. Βλ. ιδίως Al. Mandaraka-Sheppard, ανωτ. (σημ. 31), σελ. 31, 195, όπου και περαιτέρω βιβλ. παραπομπές, καθώς και πορίσματα της δικής της έρευνας. Ενδιαφέρον είναι επίσης να σημειωθεί ότι σε σωφρονιστικό κατάστημα της Αμερικής, στο οποίο οι εκεί νεαροί τρόφιμοι άρχισαν να ζουν μαζί με μεγαλύτερούς τους, σε ξεχωριστές μονάδες των 100 ατόμων, οι εκδηλώσεις βίας μειώθηκαν αισθητά (J. Mabli et al., Age and Prison Violence, εις: Criminal Justice and Behavior, 6:1979, 175-185), αν και από την έρευνα δεν προκύπτει μήπως αυξήθηκαν αντίστοιχα οι ομοφυλοφιλικές σχέσεις μεταξύ των κρατουμένων...

94. Πρβλ. Al. Mandaraka - Sheppard, ανωτ. (σημ. 31), σελ. 195 (αδιάφορη η διάρκεια της ποινής για την επιθετικότητα του κρατουμένου): St. D. Dillingham - R.

τερη ομοφωνία υπάρχει, αντίστροφα, ως προς τη μικρή σημασία που μπορεί να έχουν εδώ παράγοντες όπως η φυλετική προέλευση, το προϊδρυματικό εγκληματικό παρελθόν και το είδος της εγκληματικής πράξης (π.χ. τέλεση εγκλήματος βίας)⁹⁵.

(β) Η διοικητική δυσλειτουργία

20. Με τον όρο «διοικητική δυσλειτουργία» αποδίδονται φαινόμενα που αφορούν είτε τις (κακές) σχέσεις προσωπικού και κρατουμένων, είτε και την υπολειτουργία ή αποδιοργάνωση του διοικητικού μηχανισμού π.χ. λόγω συχνών μετατάξεων ή μετακινήσεων του προσωπικού. Το πρώτο από τα δύο αυτά θέματα, δηλ. οι σχέσεις του προσωπικού με τους κρατουμένους ανάγεται, όπως τονίσθηκε ήδη (§2), στην επίτευξη μιας λεπτής ισορροπίας ανάμεσα στην ανάγκη για εφαρμογή του κανονισμού της φυλακής και στην παράλληλη ανάγκη να γίνουν σεβαστές από το προσωπικό κάποιες ιδιαιτερότητες που απορρέουν από τον «κώδικα» των κρατουμένων και τις αξίες του. Σε πρακτικό επίπεδο, αυτό σημαίνει ότι στις σχέσεις του προσωπικού με τους κρατουμένους δεν πρέπει να υπάρχει ούτε υπερβολικός φορμαλισμός και αυστηρότητα, ούτε πάλι, εξαιρετική οικειότητα και χαλάρωση, ικανή να υπονομεύσει την πήρηση της τάξης στη φυλακή και ν' ανοίξει τον δρόμο σε δυναμικούς κρατούμενους, που θα επιβάλουν τους δικούς τους κανόνες. Οποιαδήποτε απόκλιση της πλάστιγγας προς τη μια ή την άλλη πλευρά μπορεί να οδηγήσει, όπως είναι φανερό, σε αναταραχή. Πώς εξειδικεύεται όμως αυτή η λεπτή ισορροπία στη θετική, καθημερινή της μορφή; Η λέξη-κλειδί είναι εδώ η επικοινωνία μεταξύ προσωπικού και κρατουμένων⁹⁶, η προθυμία δηλ. του προσωπικού να έρχεται σ' επαφή με τον κρατούμενο, να τον αντιμετωπίζει ως άνθρωπο-πολίτη που έχει ανάγκη ψυχολογικής υποστήριξης, ν' ακούει τα παράπονα ή τα αιτήματά του και να εξετάζει προ-

H. Montgomery Jr., ανωτ. (σημ. 90), σελ. 29 (προοδευτική αύξηση της επιθετικότητας με το πέρασμα του χρόνου) και D. Ellis - H. Grasmick - B. Gilman, Violence in Prisons: A Sociological Analysis, εις: American Journal of Sociology, 80: 1974, 16-43 (τόσο μεγαλύτερη η επιθετικότητα όσο μεγαλύτερη και η χρονική απόσταση από την [υφ] όρον] απόλυτη).

95. Π. χ. P. B: *Paulus*, ανωτ. (σημ. 55), σελ. 88 επ. και Al. Mandaraka-Sheppard, ανωτ. (σημ. 31), σελ. 195.

96. Βλ. τα σχετ. πορίσματα ερευνών εις Al. Mandaraka-Sheppard, ανωτ. (σημ. 31), σελ. 22.

σεκτικά τη δυνατότητα ικανοποίησής τους (π.χ. περισσότερη ασφάλεια από επιθέσεις άλλων συγκρατουμένων, μεγαλύτερη ευχέρεια στην προμήθεια βασικών ειδών κλπ.). Πέρα όμως από την επικοινωνία, που εγκαθιδρύει μια ζεστή και ανθρώπινη σχέση, σημασία έχει για την καλή λειτουργία της φυλακής και η ψύχραιμη και σταθερή αντιμετώπιση των κρατουμένων, και ιδίως εκείνων που απειθαρχούν. Βάρβαρες, σπασμαδικές, μεροληπτικές ή και επιδεικτικά αυστηρές πειθαρχικές ποινές, χωρίς μάλιστα την παράλληλη χορήγηση αμοιβών όταν αυτό μπορεί να γίνει, δημιουργούν συνήθως έκρυθμη κατάσταση στη φυλακή και οδηγούν σε εκδηλώσεις αντί-βίας ή σε φαινόμενα αποδράσεων και αυτοκτονιών⁹⁷. Παρόμοιες καταστάσεις δημιουργούνται επίσης όταν, από υποκειμενική άποψη, οι κρατούμενοι θεωρούν πως η κατάστασή τους επιδεινώνεται, τα προνόμιά τους ανακατανέμονται ή οι προσδοκίες τους διαψεύδονται⁹⁸, ακόμη και αν αυτές οι εξελίξεις δεν σχετίζονται άμεσα με τον τρόπο που τους μεταχειρίζεται το προσωπικό, αλλά συναρτώνται με εξωιδρυματικούς παράγοντες (π.χ. μη ψήφιση ενός νομοσχεδίου που θα συντόμευε τον εκτιτέο χρόνο για χορήγηση της υφής όρον απόλυτης)⁹⁹.

21. Το δεύτερο θέμα που σχετίζεται με τη διοικητική δυσλειτουργία είναι η υπολειτουργία ή αποδιοργάνωση του διοικητικού μηχανισμού. Το πρόβλημα αυτό αφορά κατά πρώτον τη στελέχωση της υπηρεσίας. Είναι προφανές ότι εάν το φυλακτικό προσωπικό είναι μικρό σε αριθμό ή/και χωρίς εξειδικευμένη κατάρτιση, τότε δεν έχει ούτε τον χρόνο αλλά ούτε και τις δυνατότητες για μια ουσιαστική επικοινωνία με τον κρατούμενο. Τον αντιμετωπίζει είτε σαν απόκληρο και ασχολείται μόνο με την ασφαλή φύλαξή του, πράγμα το οποίο, όπως υπογραμμίσθηκε ήδη (§18), πολύ σύντομα μπορεί να οδηγήσει σε βία και ταραχές. Υπάρχει ωστόσο και μια δεύτερη πτυχή του προβλήματος, με ανάλογα αποτελέσματα: η έλλειψη συνέχειας και συνοχής του μηχανισμού. Πιο συγκεκριμένα, οι συχνές μετακινήσεις του προσωπικού (υπαλληλικού και διευθυντικού), ιδίως μάλιστα όταν

97. Ed. El. Flynn, ανωτ., (σημ. 9), σελ. 118-119 και Al. Mandaraka-Sheppard, σελ. 32· επίσης: E. D. Poole - R. M. Regoli: Violence in Juvenile Institutions, εις: Criminology, 21:1983, 213-232: 228 και Ph. Scraton - J. Sim - P. Skidmore, Through the Barricades: Prisoner Protest and Penal Policy in Scotland, εις: Journal of Law and Society, 15: 1988, 247-262:259 επ.

98. Πρβλ. G. M. Sykes, ανωτ. (σημ. 4), σελ. 124 επ.

99. Israel L. Barak-Glantz, The Anatomy of Another Prison Riot, εις: M. Braswell et al. (eds.), ανωτ. (σημ. 8), σελ. 46-71, ιδίως σελ. 58 επ.

συμπέσουν με απότομη αλλαγή στην τακτική αντιμετώπισης των κρατουμένων (π.χ. ο φυλακτικός προσανατολισμός της φυλακής γίνεται αναμορφωτικός) και με διενέξεις μεταξύ του παλαιού και του νέου προσωπικού, είναι καταστάσεις οι οποίες προκαλούν γενικότερη αποδιοργάνωση στη φυλακή και ευνοούν τις εξεγέρσεις¹⁰⁰.

(γ) Ο ρόλος του Τύπου

22. Σημαντική τέλος, πτυχή του όλου προβλήματος της ομαδικής βίας σε μια φυλακή αποτελεί ο τρόπος με τον οποίο θα παρουσιασθεί μια εξέγερση κρατουμένων από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης. Δύο στοιχεία θα πρέπει να ληφθούν εδώ υπόψη: Πρώτον, ότι οι εξεγέρσεις στις φυλακές εμφανίζουν μεταδοτικότητα, σε τρόπο ώστε συνήθως τη μια εξέγερση ν' ακολουθεί νέα σε άλλο τμήμα της ίδιας φυλακής, ή και αλλού. Και δεύτερον, ότι αρκετά συχνά οι εξεγέρσεις έχουν ένα πολιτικοποιημένο ή *ιδεολογικό περίβλημα*, γεγονός το οποίο επιβοηθεί τη δικαιολόγησή τους στη συνείδηση των κρατουμένων (*Matza*) αλλά και την παράλληλη προσέλκυση υποστηρικτών μέσα από αντίστοιχους πολιτικούς κύκλους. Είναι φανερό ότι και στις δύο αυτές περιπτώσεις ο ρόλος του Τύπου καθίσταται ρυθμιστικός στην έκλυση ή και συντήρηση εξεγέρσεων, αφού με την τυχόν εκτεταμένη δημοσιότητα που θα δώσει, ενδέχεται να συντελέσει αφενός στον πολλαπλασιασμό τους και αφετέρου στην ιδεολογική τους νομιμοποίηση απέναντι στην κοινή γνώμη. Και ανεξάρτητα, όμως, από τα ενδεχόμενα αυτά, η προβολή μιας εξέγερσης από τον Τύπο μπορεί να έχει ως αποτέλεσμα την περαιτέρω διατήρηση ή και επέκτασή της στο μέτρο κατά το οποίο οι κρατούμενοι με τις στασιαστικές τους ενέργειες επιδιώκουν ακριβώς να στρέψουν την προσοχή της κοινής γνώμης στα προβλήματά τους. Ο Τύπος έρχεται τότε και ικανοποιεί με τα δημοσιεύματά του την ανάγκη για επικοινωνία που οι κρατούμενοι δεν μπόρεσαν να έχουν με τους εκπροσώπους της Πολιτείας μέσα στη φυλακή¹⁰¹. Τούτο βεβαίως δεν είναι κατακριτέο, ενώπιει της ανάγκης για πληρότητα στην ενημέρωση των πολι-

100. Βλ. ιδίως I. L. Barak-Glantz, ανωτ. (σημ. 99), σελ. 55 επ., 64 επ. και Sue Mahan, An "Orgy of Brutality" at Attica and the "Killing Ground" at Santa Fe: A Comparison of Prison Riots, εις: M. Braswell et al. (eds.), ανωτ. (σημ. 8), 73-87:84. Πρβλ. και M. Colvin Th. 1980 New Mexico Prison Riot, εις: Social Problems, 29: 1982, 449-463: 456 επ.

101. Πρβλ. R. W. Wilsnack, ανωτ. (σημ. 81), σελ. 63 και 71.

τών. Θα έλεγα, μάλιστα, ότι η παρουσίαση των προβλημάτων που αντιμετωπίζουν οι κρατούμενοι, μέσα από τα μ.μ.ε., είναι έως ένα βαθμό και επιβεβλημένη, ώστε να ευαισθητοποιείται η κοινή γνώμη σ' αυτά, υπό την προϋπόθεση πάντως ότι η παρουσίαση αυτή δεν έχει μεροληπτικό και ενισχυτικό για την εξέγερση χαρακτήρα.

23. Οι προηγηθείσες επισημάνσεις αυτής της εργασίας και ιδίως το τελευταίο μέρος της περί ομαδικής βίας στις φυλακές όχι μόνον αποτελούν όπως γίνεται αντιληπτό, μια κριτική εξέταση των επιστημονικών πορισμάτων για τους παράγοντες που τη δημιουργούν, την εκλύουν ή και τη συντηρούν, αλλά συνιστούν συγχρόνως και μιαν (αντίστοιχη) έμμεση υπόδειξη των μέτρων εκείνων που θα μπορούσαν να συμβάλουν στην εξάλειψη ή τουλάχιστον στην εξασθενιση των εν λόγω παραγόντων. Εντελώς συνοπτικά τα μέτρα αυτά θα μπορούσαν να συμπυκνωθούν στη λέξη «օμαλότητα»¹⁰², πράγμα που σημαίνει τη δημιουργία στις φυλακές συνθηκών με όσο το δυνατόν μεγαλύτερη ομοιότητα προς εκείνες της «φυσιολογικής» κοινωνικής ζωής (πρβλ. ανωτ., §12: σωφρονιστικά χωριά). Μόνον έτσι μπορεί να εξασφαλισθεί η απρόσκοπη μετάβαση του κρατουμένου από τη φυλακή προς την ελευθερία. Άλλωστε, όπως ορθά επισημαίνεται στον 57 «Ελάχιστο Κανόνα» του Ο.Η.Ε., «η φυλακή και τα άλλα μέτρα (...) είναι καταθλιπτικά ήδη λόγω του γεγονότος ότι με την αποστέρηση της ελευθερίας στερούν το άτομο από το δικαίωμα να διαθέτει τον εαυτό του (...). Το σωφρονιστικό σύστημα δεν πρέπει να επιτείνει τις καταθλιψίες τις συνυφασμένες σε μια τέτοια κατάσταση»...

ΥΣΤΕΡΟΓΡΑΦΟ ΓΙΑ ΤΙΣ ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΦΥΛΑΚΕΣ

Η βία φαίνεται να είναι μια κατάσταση άρρηκτα συνδεδεμένη και με τις ελληνικές φυλακές. Καταγγέλιες που ήλθαν στη δημοσιότητα από τολμηρούς εισαγγελικούς λειτουργούς, με αναφορές σε κακο-

102. Μια ανάπτυξη αυτής της ιδέας από αρχιτεκτονική-μορφολογική άποψη υπάρχει στην εργασία του W. G. Nagel ανωτ. (σημ. 9). Προς την ίδια κατεύθυνση αλλά υπό συνθετικότερο πρίσμα βλ. και Γ. Πανούση, Στην πορεία αναζήτησης μιας «άλλης» δικαιοσύνης, εις: Νομικές Μελέτες ΕΔΠ/Δημ. Πανεπιστημίου Θράκης, IV, 1987 και κατ' αναδημοσίευση εις: του ιδίου, Το «ζητούμενο» στην Εγκληματολογία, Αθήνα/Κομοτηνή: Α. Ν. Σάκκουλας, 1988, 309-320, 317 επ.

ποιήσεις κρατουμένων και ομαδικούς βιασμούς, δίνουν ίσως το στίγμα (με διπλή έννοια) αυτής της κατάστασης (βλ. ιδίως την από 10.6.1984 αναφορά της εισαγγελικής παρέδρου Χρυσούλας-Μαρία Γιαταγάνα προς τον Προϊστάμενο της Εισαγγελίας Πλημμελειοδικών Θεσσαλονίκης σχετικά με τις ήδη καταργημένες φυλακές Επταπυργίου, εφημ. «Έλευθεροτυπία» της 20.8.1984, σελ. 12 και περ. «Εντευκτήριο» του Οκτ. 1987, σελ. 6-14· πρβλ. επίσης και εφημ. «Καθημερινή» της 18 και 20.1.1987, όπου σύμφωνο πόρισμα του αντεισαγγελέα πρωτοδικών Κώστα Λογοθέτη). Παράλληλα, η έλλειψη συστατικής απασχόλησης των κρατουμένων, ο υπερβολικός συνωστισμός, η διακίνηση ναρκωτικών στις φυλακές και η απιστία ή εκμετάλλευση κρατουμένων από ορισμένους αδυνείδητους δικηγόρους, καθιστούν συχνά την κατάσταση στις φυλακές αφόρητη και εξωθούν τους κρατουμένους σε εξεγέρσεις ακόμη και για ασήμαντες αφορμές (συνήθως με την ευκαιρία της αποφυλάκισης κάποιου σημαίνοντος κρατουμένου, σε συνδυασμό και με διαψευσθείσες υποσχέσεις των αρχών ή δημιουργηθείσες προσδοκίες, ιδίως μάλιστα σε ημέρες εορτών ή και κυβερνητικών αλλαγών). Τα μόνιμα αιτήματα είναι στις περιπτώσεις αυτές · η βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης και η μείωση ή παροχή χάριτος για τις ποινές που τους έχουν επιβληθεί. Και η μόνιμη απάντηση της πολιτείας: κινητοποίηση των MAT, δ' ακρυγόνα και άμεση καταστολή της εξέγερσης.

22 Δεκεμβρίου 1981, παραμονές Χριστουγέννων και δύο μήνες μετά την ανάδειξη της νέας σοσιαλιστικής κυβέρνησης, τετρακόσιοι ποινικοί κρατούμενοι στις φυλακές Κορυδαλλού εξεγείρονται μόλις μαθαίνουν ότι θ' αποφυλακισθούν τα μέλη της ομάδας Κυρίτση. Ζητούν κυρίως την επέκταση και στις δικές τους περιπτώσεις των ευεργετικών μέτρων που είχε εξαγγείλει η κυβέρνηση την προηγούμενη ημέρα αναφορικά με τα πταισματα και τα ελαφρά πλημμελήματα («Καθημερινή» της 23.12.1981, σελ. 1 και 3). Η εξέγερση επεκτείνεται στο σωφρονιστικό κατάστημα ανηλίκων της Κασσαβέτειας. Στις τρεις το πρώι της 29.12.1981 δύο λόχοι των MAT με πλήρη εξάρπηση περικυκλώνουν το κτίριο των φυλακών Κορυδαλλού και υπό καταιγισμό δακρυγόνων εγκλωβίζουν τους στασιαστές στην ταράσσα του κτιρίου. Τρεις ώρες αργότερα οι στασιαστές παραδίδονται («Μεσομβρινή» της 29.12.1981, σελ. 1). Νέα εξέγερση στον Κορυδαλλό (Γ' και Δ' πτέρυγα) την 24.11.1984, αμέσως μόλις ανακοινώνεται από την πλεόραση η αποφυλάκιση του ηθοποιού Γιάννη Γκιανάκη. Τα MAT (τρεις διμοιρίες) παρατάσσονται μέσα στη φυλακή ενώ οι διαπραγματεύσεις των αρμοδίων αρχών με τους κρατουμένους συνεχί-

ζονται. Τελικά την επόμενη μέρα οι κρατούμενοι «πείθονται» να επιστρέψουν στα κελλιά τους. Δύο από τους 27 κρατουμένους που θεωρήθηκαν «πρωταίτιοι» της εξέγερσης κόβουν τις φλέβες τους το βράδυ της 26.11.1984 μέσα στα αυτοκίνητα μεταγωγών, καθ' οδόν προς τις φυλακές Πάτρας και Κερκύρας, όπου αποφασίσθηκε η μεταφορά τους («Ελευθεροτυπία» της 26.11.1984, σελ. 6-7, 48 και της 27.11.1984, σελ. 13). Στη συνέχεια, το κέντρο βάρους των εξεγέρσεων μετατίθεται στη φυλακή «μείζονος ασφαλείας» της Κέρκυρας, με πρωταγωνιστή τον βαρυποινίτη Ρωχάμη. Μία πρώτη ανταρσία εκδηλώνεται την 4.1.1987. Νέα όμως και σκληρότερη στάση ξεσπά το πρωί της 5.2.1987 οπότε η φυλακή της Κέρκυρας περιέρχεται στα χέρια των στασιαστών επί τέσσερις ώρες. Πυρπολούνται το διοικητήριο, το αρχείο, και η εκκλησία, ενώ συγχρόνως καταστρέφονται οι δέκα από τις δώδεκα πτέρυγες! (μικρότερης σημασίας εμπρησμός είχε γίνει και το 1976). Έπειτα οι στασιαστές, «δείχνοντας» ικανοποιημένοι για την «επίδειξη δύναμης», αποσύρθηκαν σε μια από τις πτέρυγες που δεν είχαν καταστραφεί, («Ελευθεροτυπία» της 6.2.1987, σελ. 18). Η σκυτάλη περνάει λίγο αργότερα στις φυλακές Επταπιργίου Θεσσαλονίκης, όπου οι κρατούμενοι εξεγείρονται τη Μεγάλη Παρασκευή της 17.4.1987 («Βήμα της 19.4.1987, σελ. 1) και εκ νέου την 9.2.1988 (κυρίως τοξικομανείς κρατούμενοι, που ζητούσαν τη μεταφορά τους σε θεραπευτικά ιδρύματα). Στη δεύτερη από τις εξεγέρσεις αυτές φαίνεται ότι έγινε επέμβαση των ΜΑΤ, με επακόλουθο τον τραυματισμό επτά κρατουμένων («Ελευθεροτυπία» της 11.2.1988, σελ. 24). Με αφορμή και πάλι τις ημέρες της Μεγάλης Εβδομάδας 1988 ξεσπούνται το απόγευμα της 5.4.1988 οι ανήλικοι των φυλακών Κορυδαλλού, διαμαρτυρόμενοι για τον ύποπτο θάνατο ενός 19χρονου συγκρατούμενού τους. Το κτίριο περικυκλώνεται από ΜΑΤ. Η στάση διαρκεί έως τα χαράματα της 6.4.1988 οπότε οι νεαροί, έπειτα από διαβουλεύσεις με τον αρμόδιο εισαγγελέα, επιστρέφουν στα κελλιά τους («Νέα» της 6.4.1988, σελ. 1, 34-35). Τέλος την 28.7.1989 εξεγείρονται 180 κρατούμενες των γυναικείων φυλακών Κορυδαλλού, μετά από απαγονισμό 31χρονης συγκρατούμενής τους.

Εκτός από τις βασικές αυτές εξεγέρσεις, συνέβησαν κατά καιρούς και ορισμένες άλλες, ήσσονος σημασίας (βλ. σχτ. κατάλογο στην «Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία» της 21.10.1990, σελ. 5). Από όλες όμως αυτές τις εξεγέρσεις υπάρχει νομίζω μία, η πλέον πρόσφατη, που αξίζει ιδιαίτερα να μνημονευθεί εδώ. Ξεκίνησε την 9.10.1990 από τις φυλακές Αλικαρνασσού Κρήτης και αφού επεκτάθηκε στις φυλακές Πάτρας, Κορυδαλλού, Χαλκίδας, Λάρισσας, Κομο-

τηνής, Βόλου και Διαβατών Θεσσαλονίκης, έληξε έπειτα από 36 ημέρες. Η ιδιαιτερότητα αυτής της εξέγερσης είναι ότι για πρώτη φορά το επίσημο Κράτος με επικεφαλής τον τότε Υπουργό Δικαιοσύνης Αθανάσιο Κανελλόπουλο την αντιμετώπισε όχι με καταστολή, αλλά με διάλογο, ακόμη και με εκπροσώπους των κρατουμένων ή νομικούς συμπαραστάτες τους μέσα στο Υπουργείο Δικαιοσύνης. Τούτο απετέλεσε συνειδητή επιλογή προς αναζήτηση ουσιαστικών λύσεων στα χρόνια προβλήματα των κρατουμένων (βλ. σχτ. άρθρο του Αθαν. Κανελλόπουλου στον «Ελεύθερο Τύπο» της 19.11.1990, σελ. 16). 'Οπως έγραψαν χαρακτηριστικά εφημερίδες της εποχής, ο Κανελλόπουλος «έκλεισε τ' αυτιά στις συστάσεις συναδέλφων του υπουργών και στις πολεμοχαρείς ιαχές του τρομολάγνου φυλοκυβερνητικού Τύπου. Και από τα ρόπαλα των MAT προτίμησε τον ευθύ, καθαρό και δημοκρατικό διάλογο» («Ελευθεροτυπία» της 25.10.1990, σελ. 8). «Είναι, νομίζουμε, ευτύχημα που ο κ. Κανελλόπουλος δεν έλαβε υπόψη του τις «αντίπαλες» απόψεις μέσα στην Κυβέρνηση —κάτι που αναγνωρίζεται και από τα κόμματα της αντιπολίτευσης» («Καθημερινή» της 28.10.1990, σελ. 16). Σε αυτόν λοιπόν τον 'Ανθρωπο, που εκράτησε έως το τέλος όρθια τη σημαία των ιδεών του και προσπάθησε ν' αποσυνδέσει τις ελληνικές φυλακές από τη βία, αφιερώνεται η παρούσα μελέτη.